

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ  
«ԳԵՂԱՐԴ» ԳԻՏԱՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ  
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ  
«ՕՐԲԵԼԻ» ԿԵՆՏՐՈՆ**

**Միջազգային գիտաժողով**

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՈՐՊԵՍ  
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԽԱՉՄԵՐՈՒԿ.  
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ  
ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

**28-30 մարտի, 2024 թ., Երևան**

**ՁԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՅԹՆԵՐ**

**ԵՐԵՎԱՆ 2024**

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК  
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ  
НАУЧНО-АНАЛИТИЧЕСКИЙ ФОНД «ГЕГАРД»  
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ  
ЦЕНТР «ОРБЕЛИ»**

**Международная научная конференция**

**АРМЕНИЯ КАК  
ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЙ  
ПЕРЕКРЕСТОК: ИСТОРИКО-  
КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ**

**28–30 марта 2024 г. Ереван**

**ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ**

**ЕРЕВАН 2024**

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF  
THE REPUBLIC OF ARMENIA  
“GEGHARD” SCIENTIFIC ANALYTICAL FOUNDATION  
YEREVAN STATE UNIVERSITY  
“ORBELI” CENTER**

**International conference**

**ARMENIA AS A CIVILIZATIONAL  
CROSSROAD: HISTORICAL AND  
CULTURAL TIES**

**March 28–30, 2024, Yerevan**

**ABSTRACTS OF REPORTS**

**YEREVAN 2024**

## **Խմբագրական հանձնաժողով**

*Ռոբերտ Ղազարյան, Մխիթար Գաբրիելյան,  
Միքայել Յալանուզյան, Գոռ Մարգարյան, Հայկուհի Մուրադյան,  
Արտակ Մաղալյան, Հակոբ Մուրադյան, Գայանե Ափոյան*

«Հայաստանը որպես քաղաքակրթական խաչմերուկ. պատմամշակութային առնչություններ» միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ: Երևան, Երևան.– 2024, 168 էջ:

Ժողովաձուն ընդգրկում է «Հայաստանը որպես քաղաքակրթական խաչմերուկ. պատմամշակութային առնչություններ» միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթները:

Նախատեսված է հայագետների, արևելագետների, միջազգայնագետների և հայագիտությամբ հետաքրքրվող ընթերցող լայն շրջանակների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ  
СОДЕРЖАНИЕ  
CONTENT

<b>Ալեքսան Հակոբյան</b> , Երևանի և Կոզեռն-Կոնդի վաղ միջնադարի ամրոցները Գետառի ափերին .....	13
<b>Անուշ Սաֆարյան</b> , Արցախի անկախության հուշարձանները հայ-ադրբեջանական հակամարտության համատեքստում .....	15
<b>Աշոտ Հայրունի</b> , Կարսի անկումը 1920 թ. և դրա պատճառները նոր քննարկման լույսի ներքո .....	16
<b>Արմեն Ներսիսյան</b> , Հայաստանը որպես քաղաքակրթական երկխոսության կենտրոն: Հնարավորությունների գնահատումը «Մերձավոր Արևելք – Ընդհանուր Տուն» քաղաքակրթական նախագծի համատեքստում .....	19
<b>Արմինե Հայրապետյան</b> , Մելիք Եգանի արձանագրության մեջ հիշատակված Քոչիզի մելիքությունն ու Մելիք Փաշայանների տոհմը .....	21
<b>Գագիկ Ավետիսյան</b> , Հայկական մշակութային ժառանգության դերն ու նշանակությունը պատկերագրման գործընթացում .....	22
<b>Դիանա Ղազարյան</b> , Երուսաղեմի հայկական լուսանկարչական ժառանգությունը որպես ներկա մարտահրավերներին հակադարձող վկայություն .....	23
<b>Իվեթ Թաջարյան, Գրեգրա Գասպարյան</b> , Նոր Ջուղայի խոջայական ապարանքները որպես ճարտարապետական ժառանգության առանձնահատկությունների ուսումնասիրման աղբյուր .....	25
<b>Իրինա Բադալյան</b> , Ժողովրդագրական գործընթացները Հյուսիսային Կովկասի հայկական և ադրբեջանական համայնքներում (1991–2022 թթ.) .....	26
<b>Խաչատուր Սյրեփանյան</b> , Ռուբեն Տեր-Մինասյանի «Կիլիկիան, Անտիոքը, Ամանոսը որպես միջազգային ճանապարհների հանգույց» մեծարժեք աշխատությունը .....	29
<b>Կարեն Մկրտչյան</b> , Հայության մասին ակնարկներն իրանական խոսույթում .....	31

<b>Հակոբ Միմոնյան</b> , Հայաստան-Իրան. փոխառնչություններ բրոնզի դարում .....	33
<b>Համլեթ Պեպրոսյան</b> , «Աղվանական համախտանիշ». Խորհրդահայ հայագիտությունն ընդդեմ հայ մշակութային ժառանգության աղբրեջանական բռնալուրացման (20-րդ դարի 60–80-ական թվականներ) .....	34
<b>Համո Սուքիասյան</b> , Տարածքային-սահմանային խնդիրների նշանակությունը Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ Հայաստանի Հանրապետության հարաբերություններում (1918–1920 թթ.) .....	37
<b>Հայկուհի Մուրադյան</b> , Մշակույթի գործոնն Ադրբեջանի արտաքին քաղաքականության համատեքստում .....	39
<b>Հարություն Խուդանյան</b> , Նախկին Կովկասյան թանգարանի հայկական պատմամշակութային ժառանգության պահպանությունը Ս. Ջանաշիայի անվան Վրաստանի պետական թանգարանում .....	40
<b>Հրանուշ Խառապյան</b> , Այսպես կոչված «աղբրեջանցիների դեպորտացիան» Հայաստանից 1947–1950 թթ. աղբրեջանական նոր ինքնության կառուցման կեղծարարության հոլովույթում .....	42
<b>Մարգո Զազյան</b> , ՀՀ-ԻԻՀ համագործակցությունն էներգետիկ ոլորտում .....	45
<b>Մարիամ Պեպրոսյան</b> , Պատերազմական լուսանկարչությունը որպես պատմության վավերացման կարևոր սկզբնաղբյուր. լուսանկարի լոկալ և քաղաքակրթական արժեքը .....	47
<b>Մելինե Անումյան</b> , Թուրքիայի քաղաքականությունը հայկական ճարտարապետական ժառանգության նկատմամբ .....	48
<b>Միքայել Յալանուզյան</b> , Պանթյուրքիզմի և պանիսլամիզմի խոսույթը 1988–1989 թթ. հայկական մամուլում և տպագիր ոչ պաշտոնական օրգաններում .....	51
<b>Մխիթար Գաբրիելյան</b> , Հայկական մշակութային ժառանգության «քարտեզագրման» խնդիրը Կովկասում. ազգաբանական դիտանկյուն .....	53
<b>Նելլի Մինասյան</b> , Հարավային Կովկասը Թուրքիայի պանթյուրքական ծրագրերում .....	55

<b>Ռուբեն Հովսեփյան</b> , Արցախի իսլամական հուշարձանների հետազոտության և պահպանության խնդիրները .....	57
<b>Վահագն Ասրյան</b> , Ռուսական տեսակետը ՀՀ կառավարության «Խաղաղության խաչմերուկի» մասին .....	60
<b>Վահե Ավերիսյան</b> , Կիլիկյան հայկական թագավորության դերը միջքրիստոնեական երկխոսության մեջ .....	61
<b>Վահրամ Բալայան</b> , Շուշիի հայ արդյունաբերողների դերը տարածաշրջանի երկրների և բնակավայրերի հետ տնտեսական կապերի ամրապնդման գործում (1813–1920 թթ.) .....	64
<b>Վանիկ Վիրաբյան</b> , Հայաստանի առաջին Հանրապետության անկումը. ՀՀ արտաքին-քաղաքական հաշվարկների ձախողումը .....	66
<b>Վարդգես Սաֆարյան</b> , Հնագիտական հետազոտություններն Արցախում 44-օրյա պատերազմից հետո (2021–2023 թթ.) .....	68
<b>Վիլեն Գաբրիելյան</b> , Ցարական Բաքուն որպես հայկական կապիտալի ներդրման կենտրոն. պատմություն և իրավունք .....	70
<b>Տարոն Հակոբյան</b> , Քաղաքական գործընթացներն Արցախում (1986–1992 թթ.) .....	72
<b>Տիրուհի Բայրությունյան</b> , Ադրբեջանի պատմության կերտումը և տեղաբնիկության թեզերի առաջաջումը 1940-ական թթ. խորհրդային պատմագրության կողմից (Ի.Պ. Պետրուշևսկիի օրինակով) .....	73
<b>Քնարիկ Ավագյան</b> , Ճգնաժամերը Մերձավոր Արևելքի երկրներում որպես սիյուրքահայերի Հայաստան հայրենադարձության խթան (2000-ական թթ.) .....	75
<b>Александр Акоюн, Лусине Гуцян</b> , Между культурами и эпохами: биография вещи на примере одного армянского шейно-нагрудного украшения .....	78
<b>Андрей Бедрик</b> , Историческая родина в сохранении этнокультурной идентичности армянской общины Ростовской области .....	80
<b>Андрей Тихомиров</b> , Армяне в Беларуси: от великого княжества Литовского до современности .....	83

<b>Артак Магалян</b> , Фальсификация истории меликств Арцаха в Азербайджанской историографии .....	84
<b>Бао Йи</b> , Региональное культурное сотрудничество с опытом сотрудничества Китая в рамках ШОС .....	85
<b>Ван Джин</b> , Российско-китайское финансовое сотрудничество. Потенциальные возможности Армении .....	86
<b>Вачаган Чолахян</b> , Армения как межцивилизационная площадка диалога в Евразийском пространстве .....	88
<b>Гариб Бабаян, Диана Оганян, Лина Барсебян</b> , Геополитическая трансформация Закавказья после четвертой азербайджано-карабахской войны .....	91
<b>Гаяне Махмуран</b> , В 1918–1920 годах Республика Армения в центре политических противоречий между США, Великобританией и Францией .....	95
<b>Геворг Казарян</b> , Хай-хоромы (православные армяне) в водовороте геноцида армян и малозайской катастрофы .....	97
<b>Давит Мерквиладзе</b> , Искажение данных из работ полковника Бурнашева в книге, изданной в Баку .....	98
<b>Елена Джагацпанян</b> , Джуга-Новая Джуга. История переселения города .....	100
<b>Зарифа Цаллагова</b> , Национальный героический эпос как содержательная основа этнокультурного образования («Давид сасунский» и «Нарты») .....	102
<b>Кристина Оганнисян</b> , Воспоминания и судьбы жертв бакинского и сумгаитского погромов после переезда в Ставропольский край .....	104
<b>Лаврентий Джаниашвили</b> , Семейно-родственные отношения Армянского населения проживавшего в Южной Грузии .....	105
<b>Лариса Цвижба</b> , Армяне в Абхазии: История и современность .....	107
<b>Максим Васьяков</b> , Армения в системе глобальных и региональных политических процессов: Вызовы и перспективы .....	109
<b>Мария Братолюбова</b> , Нахичевань - На-Дону. роль донских армян в социокультурном и экономическом развитии юга России (по воспоминаниям современников XIX–нач. XX вв.) .....	110



<b>Николай Джавახишвили</b> , Закавказская унифицированная финансовая система (1918–1919 и 1923–1924 гг.) .....	112
<b>Рамазан Абдулмажидов</b> , О контактах Иосифа Эмина с правителем Аварского нуцальства - Мухаммад-Нуцалом (XVIII в.) .....	114
<b>Руслан Кобзарь</b> , К вопросу о локализации «70 долин» (Strabo, XI, 14, 15) .....	116
<b>Тимур Айтберов</b> , Карабах и карабахские армяне в Аварских исторических источниках .....	118
<b>Шахбан Хапизов</b> , О роли Армении в распространении христианства в Дагестане (VII–X вв.) .....	121
<b>Alyson Wharton</b> , Collecting the world: Armenian antiquities dealers and museum collections in Europe and North America at the turn of the 20th century .....	123
<b>Amir Mohammad Mohani</b> , Geopolitical realities of South Caucasus: Implication of Iran-Armenia relations .....	124
<b>Arà Zarian</b> , Wall paintings in Armenian churches and their historical and cultural relations .....	127
<b>Armine Mnatsakanyan</b> , Historical narratives in the museums of Soviet Armenia: a case study on the state revolution .....	129
<b>Atef Saadafi</b> , Armenia and the Middle East: The necessary role of cultural diplomacy .....	130
<b>Beka Chedia</b> , Formation of a new foreign policy identity of Armenia and the prospect of strategic partnership with Georgia in the context of Europeanization of the Caucasus region .....	131
<b>Chang Liu</b> , The rise of civilizational narratives on a global scale .....	133
<b>Christine Lamoureux</b> , The wall paintings of the 7th century in Armenia the case of Lmbatavank: Sources comparisons, influences, with older, contemporary and subsequent depictions in the Eastern Christian world and in Italy .....	134
<b>Chunming Zu</b> , What does the “Period of cultural change” mean for China and Armenia? .....	136

<b>Dewen Tian</b> , Another possibility of international relations .....	137
<b>Elisa von Joeden-Forgey</b> , Armenia as a global leader in genocide prevention .....	138
<b>Gagik Chilingaryan</b> , Norms of the Council of Europe in the Postsoviet space: National minorities in the Republic of Armenia and FCNM .....	139
<b>Giorgi Tcheishvili</b> , Georgia and Georgians in the 13th century: Etermination by selves and others .....	141
<b>George Sanikidze, Tamar Tekveishvili</b> , Materials concerning Armenians and Armenia in the French magazine “Le Caucase illustre” published in Tbilisi (1889–1892, 1899–1902) .....	142
<b>Grigol Pheradze, Manana Javakhishvili</b> , Caucasian policy and unification attempts in the 1760s: a historical analysis .....	144
<b>Hovik Avanesov</b> , Azerbaijan policy of Albanization of the Armenian cultural heritage and mechanisms to counter it .....	146
<b>Kima Saribekyan</b> , Perspectives on power: the First Republic of Armenia and Mmiddle East .....	148
<b>Lilit Saghatelyan</b> , Historical citizenship in the Soviet border region: Armenians of Nakhijevan .....	149
<b>Mahesh Ranjan Debata</b> , India-Armenia relations in the post-cold war period .....	151
<b>Marianna Manasyan</b> , Images und perceptions of Armenia in diaspora Armenian films .....	153
<b>Masayuki Ishimoto</b> , The role and connections of Armenian Catholics as a crossroad of civilizations in the 19th century and the early 20th century .....	154
<b>Mikhail Ilchenko</b> , On the cutting edge of modernity: New public perceptions of the modernist urban legacy in Armenia .....	156
<b>Mou Wang</b> , Ecological civilization in China: From concept to practice .....	157
<b>Nona Shahnazaryan</b> , Armenia’s frontiers: Convergent border zonas as a locus of syncretism .....	158

<b><i>Péter Récsei</i></b> , Imagined nations - cultural memory of the Caucasus .....	159
<b><i>Seyyed Hosein Tabatabaei</i></b> , The role of Armenians in the modernization of Iranian art .....	160
<b><i>Shinnosuke Matsui</i></b> , The influence of Armenian traditional weaving techniques on the mode- “Trompe-l’œli sweater” by Schiaparelli .....	161
<b><i>Tessa Savvidis (Hofmann)</i></b> , Reflections on Armenia as a crossroad of civilizations .....	162
<b><i>Vilen Mnatsakanyan</i></b> , Armenia’s strategic role in regional economic dynamics: a bridge between north and south, east and west .....	165
<b><i>Wei Fu</i></b> , Rural industry and Chinese path to modernization .....	167



**Ալեքսան Հակոբյան (Հայաստան, Երևան)  
ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՎ ԿՈՋԵՌՆ-ԿՈՆԵԴԻ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ  
ԱՄՐՈՑՆԵՐԸ ԳԵՏԱՌԻ ԱՓԵՐԻՆ**

**Алексан Акопян (Армения, Ереван)  
РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫЕ КРЕПОСТИ ЕРЕВАНА И  
КОЗЕРН-КОНДА НА БЕРЕГУ РЕКИ ГЕТАР**

**Aleksan Hakobyan (Armenia, Yerevan)  
EARLY MEDIEVAL FORTRESSES OF YEREVAN AND  
KOZERN-KOND ON THE BANKS OF THE GETAR RIVER**

Սասանեան Իրանն ու Բիզանդական կայսրութիւնը Հայաստանի եւ Միջագետքի երկրորդ բաժանման ժամանակ եւս իրար դիմաց սահմանային ամրոցներ էին կառուցում, որոնք իր յաջողութեան դէպքում ախոյեանն աւիրում էր (Դարա-Մծբին, Կիթառիճ-Ափում, Քղիմար-Նփրկերտ, Կայծոն-Կայեան եւն): Ըստ ամենայնի՝ Երեւանի բերդը եւս՝ ներկայիս Գինու գործարանի տեղում, մեծ չափերով, բայց, ըստ էութեան՝ բաց դաշտում (լոկ արեւմուտքից ու հիւսիսից բնական պաշտպանուած) կառուցուել է 591 թ. երկրորդ բաժանումից յետոյ՝ Հրազդանով ու Գետառի հին հունով անցնող նոր սահմանագծի վրայ՝ Սասանեան Խոսրով Բ Ապրուէզ արքայի հրամանով (եւ հայ շինարարների ձեռքով): Նրա դիմաց էլ՝ Կոնդի բլրի հարաւային գագաթին Մարիկիոս կայսրն էր իր բերդը կառուցել, թերեւս, «Կոզեռն» յունահունչ անուամբ (Պտղոմէոսի «Աշխարհագրութեան» մէջ այդ բնակավայրը կոչւում էր «Կոզառա»), որը յետոյ ժողովուրդը ստուգաբանեց «Կոզեռն» իմաստով, արաբերէն՝ «ուղտի ձագ»: Սասանեան բերդի կառուցումը Էրեբունէ-Երեւան քաղաքի համայնքային հողերի հիւսիսային եզրին պատճառ է դարձել, որպէսզի կազմակերպուի վերջինիս բնակչութեան տեղափոխումը Արինբերդի շրջակայքից նոր ամրոցի յարակից տարածք՝ ներկայիս կենտրոնով դէպի Յաղթանակի կամուրջ հոսող Գետառի ափերը, որտեղ նախկինում լոկ Էրեբունէ եւ Կոզառա

համայնքների այգիներն էին: Նոր ամրոցը հետագայում բազմիցս ամրացուել է, այդ թւում՝ ԺԵ-ԺԷ դդ. մահմեդական տիրակալների կողմից (օրինակ՝ 1583 թ. Օսմանեան զօրավար Ֆարհադ փաշան վերաշինել է դէպի Իրան ուղղուած հարաւային պարիսպը):

610 թ. յետոյ Սասանեան արքայի յաղթական բանակները, որոնց շարքում հայոց գունդը «Վրկանի մարզպան» Սմբատ Բագրատունու հրամանատարութամբ, բիզանդացիներին քշեցին մինչեւ Կոստանդնուպոլիս ու Եգիպտոս, իսկ «նրանց» Կոզեռնի բերդը քանդեցին: Փոխարէնը՝ առաջին «իշխան Հայոց» նշանակուած Սմբատը ձեռնարկեց, թերեւս, իր նստոցը դարձած «նոր» Երեւանի՝ հռոմէական ոճով շքեղ կառուցապատումը («Պօղոս-Պետրոս» եռանաւ բազիլիկ տաճարով եւն) Գետառի ափերին, որի հունն էլ տեղափոխուեց դէպի Այգեստանի բլուրների ստորոտի հեղեղատները եւ Ջրվէժ վտակ (կենտրոնում թողնուեց լոկ քաղաքի այգիներն ու բերդի խանդակը ջրով մատակարարող մի ջրանցք-առու): 1679 թ. աւերիչ երկրաշարժից յետոյ Սեֆեան շահերի հրամանով Երեւանը վերականգնող խանական-կուսակալական վարչակազմը Կոնդի բլրի վրայի կէս կմ երկարութամբ, կիսաշրջանաձեւ, մէկ շարքով, 12 մ լայնութամբ եւ մինչեւ 1,5 մ հաստութամբ պատերով (նկուղներում) խանական ու մելիքական տները, մեդրեսէն, բաղնիքը եւն կառուցել է, ենթադրաբար՝ հէնց բիզանդական բերդի պարիսպներից մնացած քարէ հիմքերի վրայ: Այդ շարքն աւարտուում է ամենահարաւում յառնող թեք լանջին 1687 թ. Հաջի Նովրուզ Ալիբէկի վերակառուցած պարսկական մզկիթի համալիրով, որի մի յարակից շինութեան հիմքերի վրայ կանգնած է թում 1672-1673 թթ. ֆրանսիացի ուղեգիր Ժ. Շարդէնի պատկերած «Երեւանի հին աշտարակը» («Tour antique à Irwan»)՝ նոյնպէս պահպանուած 2 դարավերջի բիզանդական բերդից: Յայսօր այն չի դարձել հայ ճարտարապետութեան պատմաբանների

լուրջ քննութեան առարկայ, քանի որ առաջին հայեացքից նման է թուում մահմեդական աշտարակ-դամբարաններին: Իրականում, ինչպէս բազմաթիւ զուգահեռներով փաստարկել է Ա. Միքայելեանը, Ժ.Շարդէնի նկարած կառոյցը եղել է մի եզակի ջրի պահեստարան-աշտարակ (water tower):

**Անուշ Սաֆարյան** (Հայաստան, Երևան)  
ԱՐՑԱԽԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ  
ՀԱՅ-ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ  
ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

**Ануш Сафарян** (Армения, Ереван)  
ПАМЯТНИКИ НЕЗАВИСИМОСТИ АРЦАХА В КОНТЕКСТЕ  
АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО КОНФЛИКТА

**Anush Safaryan** (Armenia, Yerevan)  
ARTSAKH MONUMENTS OF INDEPENDENCE IN THE CONTEXT  
OF THE ARMENIAN-AZERBAIJANI CONFLICT

Արցախի ժամանակակից հուշարձանային մշակույթը նոր և հետաքրքիր երևույթ է, որն արտացոլում է Արցախի ինքնութենական կերպարը: Խորհրդային տարիների առաջին տասնամյակներում, եթե չհաշվենք բոլշևիկյան որոշ գործիչներին նվիրված հուշարձանները (Ստեփան Շահումյան և այլն), Արցախում հուշարձանաշինությունը այնքան էլ մեծ ծավալներ չուներ: Իրավիճակը փոխվեց Հայրենական մեծ պատերազմի վերջին տարիներին և պատերազմից հետո: Հայրենական մեծ պատերազմի զոհերին, հերոսներին, անհետ կորածներին և հաղթանակին նվիրված հուշարձանաշինությունը մեծ թափ առավ հատկապես պատերազմից հետո: Այդ հուշարձաններին և հուշահամալիրներին է, որ մեծամասամբ կցվեցին նաև Արցախյան ազատագրական պատերազմին նվիրված հուշարձանները, որը մեծ թափ ստացավ հատկապես 2000-ական-

ներից հետո: Դրանց թիվը կտրուկ աճեց Քառօրյա և 44-օրյա պատերազմներից հետո:

Անկախության շրջանում ստեղծված այդ մշակույթը այժմ դարձել է ադրբեջանական վանդալության հիմնական թիրախներից մեկը:

Զեկուցման հիմնական նպատակն է ամբողջական պատկերացում տալ հուշարձանային մշակույթը ստեղծող գործոնների մասին ընդհանրապես, և քննել դրանց ունեցած կոնկրետ ազդեցությունը հուշարձանային լանդշաֆտի փոփոխությունների և փոխակերպումների վրա:

Հիմնական խնդիրներն են ներկայացնել խորհրդային կարգերից անկախության անցման, Արցախյան հարցի ու երեք պատերազմների, սոցիալական և քաղաքական բարդ իրավիճակների արտացոլումը մշակութային լանդշաֆտում: Համապատասխանաբար մանրամասն կքննվեն Արցախյան պատերազմների և հատկապես Ազատագրական պատերազմի ազդեցությունը լանդշաֆտի վրա («հուշարձանացումը», հուշադրյուրների և հուշարձանների տեղափոխումը, Ադրբեջանի վանդալիզմը):

### **Աշոտ Հայրունի** (Հայաստան, Երևան)

ԿԱՐՍԻ ԱՆԿՈՒՄԸ 1920 ԹՎԱԿԱՆԻՆ ԵՎ ԴՐԱ

ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ՆՈՐ ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ

### **Ашот Айруни** (Армения, Ереван)

ПАДЕНИЕ КАРСА В 1920 ГОДУ И ЕГО ПРИЧИНЫ В СВЕТЕ  
НОВОЙ ДИСКУССИИ

### **Ashot Hayruni** (Armenia, Yerevan)

THE FALL OF KARS IN 1920 AND ITS REASONS IN THE LIGHT  
OF THE NEW DISCUSSION

1920 թ. Կարսի անկմանը և դրա պատճառներին անդրադարձել են բազմաթիվ հեղինակներ, սակայն հարցը դեռևս



բավականաչափ պարզաբանված չէ: Ավելին, ժամանակի ընթացքում ի հայտ եկած որոշ տեսակետներ, քննություն չբռնելով, ենթակա են սրբագրման: Մյուս կողմից՝ տեղի ունեցած իրադարձությունները բազմաթիվ դեպքերում դիտարկվել և գնահատվել են՝ առանց պատճառահետևանքային առնչություններին բավականաչափ ուշադրություն հատկացնելու: Կարսի ճակատում հայկական բանակի և թվաքանակը, և՛ սպառազինությունը, և՛ ընդհանուր առմամբ, մարտական փորձառությունը լիովին բավարար էին թուրքերի դեմ հաղթական պատերազմ վարելու համար, որն անկասկած, տեղի կունենար, եթե այդ բանակն ունենար բանիմաց զորահրամանատարներ, չբարոյալքվեր և կռվեր:

Որպես բանակի բարոյալքման գլխավոր պատճառ՝ սովորաբար մատնանշվել է հայկական զորամասերում բոլշևիկյան քարոզչության առկայությունը, մինչդեռ այդպիսի՝ քիչ թե շատ նշանակալից քարոզչություն առկա չի եղել: Ինչպես փաստում են նորահայտ սկզբնաղբյուրները, հայկական բանակի բարոյալքումը պայմանավորված էր գլխավորապես տեղի հայ զորահրամանատարության ապիկարությամբ, նաև՝ ռազմական նախարարի անձեռնհասությամբ ու ամենաթողությամբ:

Հիմնավոր չեն կարող համարվել նաև այն տեսակետները, թե հայկական բանակի մարտունակության բացակայությունը պայմանավորված էր հայ զինվորների՝ Անգլիայից ուղարկված կանադական արտադրության՝ «Ռոսս» հրացաններին չտիրապետելու հանգամանքով, քանի որ այդ հրացանների գործածությանը զինվորներին ծանոթացնելու բավականաչափ ժամանակ կար: Կարսի բարձրագույն զորահրամանատարությունը ներկայացնող Հարություն Հովսեփյանը և Դանիել Բեկ-Փիրումյանը, որոնք նաև ռազմական գործողությունների անմիջական պատասխանատուներն էին, ոչ միայն ոչինչ չեն արել Կարսի պաշտպանունակությունն ապահովելու

համար, այլև չունենին այն նվազագույն հեղինակությունը, որ անհրաժեշտ էր զորքը կռվի առաջնորդելու համար:

Անգամ Կարսի համար ստեղծված բախտորոշ իրադրությունում նրանք զբաղված էին իրենց և իրենց մերձավորների անձնական ունեցվածքը փրկելու գործով:

Նահանգում տիրում էր կատարյալ քաոս: Այն, որ անգլիացիների կողմից Կարսի նահանգը հանրապետությանը միացնելուց հետո Թուրքիայի և Վրաստանի հետ նահանգի ամբողջ սահմանը մեկ տարի շարունակ միանգամայն բաց և անպաշտպան էր մնում, ու Հայաստանի կառավարությունը սահմանագիծը միայն 1920 թ. զբաղեցրեց, ցույց է տալիս, թե, մեղմ ասած, որքան անհոգ են գտնվել ՀՀ կառավարությունն ու Կարսի զորահրամանատարները նաև այդ հարցում:

Հոգ չտանելով նահանգի պաշտպանունակության ամրապնդման մասին, վերջիններս փոխարենը զբաղված էին թալանով, որի թիրախն էին դառնում նաև քաղաքի և բերդի պաշտպանության համար կենսական նշանակություն ունեցող նյութատեխնիկական միջոցները, մինչև իսկ ավտոմեքենաները և հեռագրական ու հեռախոսային կապի միջոցները:

Այդ զորահրամանատարների, ինչպես և Կարսի նահանգի այլ պաշտոնյաների բազմաթիվ անօրինականությունների մասին ամիսներ շարունակ նահանգապետի կողմից տեղեկագրեր էին ուղարկվում ՀՀ կառավարությանն ու մասնավորապես ռազմական նախարարին, սակայն վերջիններիս կողմից ոչինչ չի ձեռնարկվել իրադրությունը շտկելու կամ գեթ Կարսի հրամանատարական կազմը փոխելու համար: Ինչպես փաստում է հարցի ուսումնասիրությունը, դրա առանցքային պատճառներից մեկը ՀՀ կառավարման համակարգում որոշակի տարածում ունեցող կուսակցական հովանավորչությունն էր, որին շատ դեպքերում ստորադասվել են պետական շահն ու պետական մտածողությունը:

**Արմեն Ներսիսյան** (Հայաստան, Գյումրի)  
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ  
ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ: ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ  
ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ՝ «ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ – ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ  
ՏՈՒՆ» ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԾԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

**Армен Нерсисян** (Армения, Гюмри)  
АРМЕНИЯ КАК ЦЕНТР ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО  
ДИАЛОГА. ОЦЕНКА ВОЗМОЖНОСТЕЙ В КОНТЕКСТЕ  
ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО ПРОЕКТА  
«БЛИЖНИЙ ВОСТОК – ОБЩИЙ ДОМ»

**Armen Nersisyan** (Armenia, Gyumri)  
ARMENIA AS A CENTER OF CIVILIZATIONAL DIALOGUE.  
ASSESSMENT OF OPPORTUNITIES IN THE CONTEXT OF THE  
“MIDDLE EAST – COMMON HOME” CIVILIZATIONAL PROJECT

Ապագա Աշխարհակարգի ձևավորման ընթացքում՝ մեզո տարածաշրջաններում, աշխատաքաղաքական ստատուս քվին պետք է հաստատվի ավտոխտոն ժողովուրդների սոցիալ-քնական կենսագործունեությունն ապահովող անվտանգային առաջնահերթությամբ: Այս ասպեկտում առաջնահերթ նշանակություն է ստանում տարածաշրջանի եկվոր էթնիկ խմբերի էքսպանսիոն հավակնությունների չեզոքացումը: Հետևաբար, Ապագա Աշխարհակարգի հիմքը պետք է կազմեն քաղաքակրթական (Արարչակրթական) անվտանգության տարածաշրջանային գոտիները, որոնք և պետք է դիմակայեն քանդող (ավերող, սպառող, կլանող) քաղաքակրթությունների (հակաքաղաքակրթությունների) մարտահրավերներին, և պետք է ապահովեն քաղաքակրթական ժառանգականության ու էներգիայի փոխանակում: Ըստ այդմ, տարածաշրջանային անվտանգության քաղաքակրթական արեալներն Ապագա Աշխարհակարգում կատարելու են քաղաքակրթական հաղորդակցիչի դեր և ապահովելու են համամարդկային քաղաքակրթական

բազմազանության լիարժեք ու ներդաշնակ կենսազարգացումն ամբողջ Երկրագնդով:

Երկրագնդի աշխարհաքաղաքական ապագա կառուցվածքում, նմանատիպ՝ տարածաշրջանային անվտանգության արեալի կարգավիճակի կարող է և պետք է հավակնի Մերձավոր Արևելքը, որը հանդես է գալու որպես ավտոխտոն ժողովուրդների Ընդհանուր Տուն: Ըստ այդմ, ձևավորվելու է անվտանգային այն միջավայրը, որը հնարավորություն է տալու, որպեսզի ավտոխտոն ժողովուրդները լիարժեք կենսագործեն, իսկ դա իր հերթին հնարավորություն կտա քաղաքակրթական հաղորդակցիչի դեր կատարել Նոր Աշխարհակարգի հիմնական բևեռների միջև:

Հետևաբար, այս հայեցակարգը՝ որպես աշխարհաքաղաքական ռեալ ծրագիր, լիարժեք ներդաշնակում է և՛ տարածաշրջանի ավտոխտոն ժողովուրդների, և՛ աշխարհաքաղաքական գլխավոր դերակատարների շահերը:

Ըստ այդմ, աշխարհաքաղաքական գլխավոր ակտորների կողմից ապագա Աշխարհակարգի կայացման համար անհրաժեշտ հաղորդակցման ուղիների (տրանսպորտային, տեղեկատվական և այլն) նախագծման, ծրագրավորման և ճարտարապետման գործընթացներում Մերձավոր Արևելքի քարտեզագրումը բացառապես պետք է բխի վերոնշյալ իրողություններից, այն է՝ բնիկ ժողովուրդների կենսագործունեության լիարժեք ապահովում և թյուրքական էքսպանսիայի բացառում:

Այսպիսով, «Մերձավոր Արևելք-Ընդհանուր Տուն» քաղաքակրթական նախագիծը կարող է դառնալ Հայկական քաղաքակրթության և այն կրող Հայկական պետականության հայտը՝ մասնակցելու արդեն իսկ սկսված և ապագայում խորացող աշխարհաքաղաքական (խորքի մեջ՝ քաղաքակրթական) գործընթացներին: Այն միաժամանակ Հայկական պետականությանը հնարավորություն կտա տեղի ունեցող գործընթացներում մասնակցել լիարժեք սուբյեկտի և պատասխանատու դերակատարի կարգավիճակով:

**Արմինե Հայրապետյան** (Հայաստան, Երևան)  
ՄԵԼԻԻՔ ԵԳԱՆԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ  
ՀԻՇԱՏԱԿՎԱԾ ՔՈՉԻԶԻ ՄԵԼԻԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ  
ՄԵԼԻԻՔ ՓԱՇԱՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՒՄԸ

**Армине Айрапетян** (Армения, Ереван)  
МЕЛИКСТВО КОЧИЗА И ДИНАСТИЯ МЕЛИК-ПАШАЯНОВ  
УПОМЯНУТАЯ В НАДПИСИ МЕЛИКА ЕГАНА

**Armine Hayrapetyan** (Armenia, Yerevan)  
THE KOCHIZ PRINCIPALITY AND THE MELIK PASHAYAN  
DYNASTY MENTIONED IN THE INSCRIPTION OF MELIK YEGAN

Մատենագիտությունը լռում կամ շատ քիչ է խոսում Մելիք Եգանի ընդունարանի մուտքի բարավորի արձանագրության մեջ հիշատակված Քոչիզի մելիքության ու մելիքական տոհմի՝ Մելիք Փաշայանների մասին: Քոչիզի մելիքությունը ձևավորվել է Դիզակի իշխանության տարածքի մի մասում Մելիք Փաշայանների տոհմի գլխավորությամբ ոչ ուշ, քան 16-րդ դարում: Պատմական ինչ հանգամանքներում են Քոչիզի ու Վարանդայի մելիքությունները միավորվել, սրա մասին նույնպես հստակ տեղեկություններ չկան: Իսկ տեղական բանահյուսության հիմքում հակամարտությունն է, որի արդյունքում Մելիք Շահնազարյանների պատվերով սպանվել է մելիք Փաշիկը: Դրանից հետո մելիք Փաշիկի հաջորդները մելիքությունը հանձնել են Շահնազարյանների տոհմին: Տարօրինակ է նաև Խամսայի այդ մելիքության վերաբերյալ Րաֆֆու լռությունը, իսկ որոշ ուսումնասիրողներ Քոչիզը նույնացրել են Քաշաթաղի Հոչանցի հետ:

**Գագիկ Ավետիսյան** (Հայաստան, Երևան)  
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ  
ԴԵՐՆ ՈՒ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՄԱՆ  
ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՈՒՄ

**Гагик Аветисян** (Армения, Ереван)  
РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ АРМЯНСКОГО КУЛЬТУРНОГО  
НАСЛЕДИЯ В ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

**Gagik Avetisyan** (Armenia, Yerevan)  
THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE ARMENIAN CULTURAL  
HERITAGE IN THE ARTISTIC PROCESS

Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս առկա են հայոց հնամենի մի շարք կոթողային շինություններ, որոնց պատշաճ ներկայացումը, դաստիարակչական և զարգացնող առաջնահերթ արժեքներից զատ, կձևավորի նաև հայրենիքի ճանաչողության բարձր մակարդակ և կամրապնդի պահպանության հիմնախնդիրը:

Վերջին աղետալի պատերազմների հետևանքով բռնազավթված Արցախի տարածքում շարունակվում է նաև մշակութային ցեղասպանության քաղաքականությունը՝ իսպառ ջնջելով պատմամշակութային կոթողների հայկականության հետքերը՝ ներկայացնելով դրանք իբրև ուղիական (աղվանական) ժառանգություն: Այդ քարակերտ կոթողները հանդիսանում են Արցախում հայերի հազարամյա պատմության անխոս վկաները, ուստի պատմամշակութային կոթողների ուսումնասիրությունն ու պատկերագրումը կրում է նաև ռազմավարական նշանակություն:

Առկա պատմամշակութային կոթողներից առաջնահերթ պետք է ուսումնասիրել ու պատկերագրել համազգային նշանակություն ունեցող Գանձասարի, Դադիվանքի և Ամարասի վանական համալիրները, որոնք Արցախում հայերի հազարամյակների բնակության լավագույն քարե վկաներն են:

Արցախի ու Նախիջևանի պատմական հուշարձաններից ոչ պակաս մշակութային մեծ արժեք են ներկայացնում նաև Արևմտյան Հայաստանում առկա՝ հիմնականում ավերված հոգևոր և աշխարհիկ կոթողները: Հայաստանի նաև այդ հատվածի՝ հայության բնօրրան լինելու փաստի լուռ վկաներն են տեղի քարեղեն կոթողները: Հայկական պատմամշակութային կոթողների ծանոթացումը, ուսումնասիրումն ու վանդալիզմից պաշտպանելուն միտված գործուն քայլերից ենք համարում կրթական համակարգում վերոնշյալ խնդիրներին անդրադառնալը:

**Դիանա Ղազարյան** (Հունգարիա, Բուդապեշտ)  
ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՉԱԿԱՆ  
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՆԵՐԿԱ  
ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԻՆ ՀԱԿԱԴԱՐՁՈՂ ԿԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

**Диана Казарян** (Венгрия, Будапешт)  
АРМЯНСКОЕ ФОТОГРАФИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ  
ИЕРУСАЛИМА КАК СВИДЕТЕЛЬСТВО БОРЬБЫ  
С СОВРЕМЕННЫМИ ВЫЗОВАМИ

**Diana Ghazaryan** (Hungary, Budapest)  
THE ARMENIAN PHOTOGRAPHIC HERITAGE OF JERUSALEM  
AS A TESTIMONY AGAINST THE CURRENT CHALLENGES

Պատմությունը կարիք ունի մտապատկերման՝ վիզուալիզացիայի: Ժամանակակից հասարակության կապը պատմության կերտման, վերարտադրման հետ անցնում է լուսանկարչական օբյեկտիվի միջով: Այդպես է շարունակվում նոր շրջանի պատմության ժամանակ տեղի ունեցած տեխնոլոգիական նվաճումներից ի վեր: Լուսանկարչությունը, լինելով «վերարտադրության առաջին իսկական հեղափոխական միջոցը»՝ ըստ գերմանացի փիլիսոփա Վալտեր Բենիամինի, ոչ միայն պատմագիտության, հիշողության հայեցակարգի պատմության, այլև

ընդհանրապես հասկացությունների ձևավորման պատմության հարց է:

Առաջին անգամ Եվրոպայում հայտնաբերված այս արհեստը արագորեն հասավ Օսմանյան կայսրության սահմաններին: Հայերը դարձան այս արհեստի առաջին ջատագովներից: Հայ լուսանկարիչները մեծ հեղինակություն են վայելել հատկապես կայսրության մայրաքաղաք Ստամբուլում:

Ստամբուլի սահմաններից դուրս՝ մասնավորապես Երուսաղեմում, հայկական լուսանկարչության հետքերը նույնպես մնայուն են: Ավելին, դրանք փաստում են, որ հայերն առաջինն էին այդ մասնագիտության մեջ: Հատկանշական է, որ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք Եսայի Կարապետյանը (1825–1885թթ.) համարվում էր Երուսաղեմում լուսանկարչական արհեստի առաջին կիրառողը: Նա հիմնեց փոքրիկ աշխատարան և սկսեց կրթել երիտասարդներին: Հենց այս շարունակականությունն էր, որ երաշխավորեց լուսանկարչական արվեստի զարգացումն ու տարածումը Սուրբ Երկրում: Դրա շնորհիվ հայ լուսանկարիչները փորձեր կատարելու և կատարելագործվելու ավելի շատ ժամանակ ունեցան և այդպիսով կարողացան առանձնահատուկ տեղ զբաղեցնել մերձավորարևելյան լուսանկարչության պատմության մեջ:

Սույն զեկուցումը համապարփակ ձևով ներկայացնում է Երուսաղեմի հայկական լուսանկարչական ժառանգությունը 19–20-րդ դարերում, որպես անցյալում արված, բայց ներկա պատմա-քաղաքական մարտահրավերներին հակադարձող գործիք, Սուրբ Հողում հայերի դարավոր ներկայությունը փաստող հարատևության վկա: Երուսաղեմում Սրբոց Յակոբեանց վանքի և նրա շուրջ ձևավորված համայնքի պատմությանը զուգահեռ կարևոր է վերհանել հայերի ունեցած առանձնահատուկ դերը քաղաքի և տարածաշրջանի մշակութային գունապնակի մեջ՝ մեկ անգամ ևս փաստելով հայերի Սուրբ Հողում գոյության շարունակականության հաստատումը՝ որպես նորագույն Հայաստանի պատմության անբաժանելի մաս:



**Իվեթ Թաջարյան, Գրետա Գասպարյան**  
(Հայաստան, Երևան)  
ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԽՈՋԱՅԱԿԱՆ  
ԱՊԱՐԱՆՔՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ  
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ  
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐ

**Ивет Таджарян, Грета Гаспарян** (Армения, Ереван)  
ДВОРЦЫ ХОДЖЕЙ НОВОЙ ДЖУГИ КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ  
ИЗУЧЕНИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ АРХИТЕКТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

**Ivet Tajaryan, Greta Gasparyan** (Armenia, Yerevan)  
KHOJAS'S PALACES OF NEW JULFA AS A SOURCE FOR  
STUDYING THE FEATURES OF ARCHITECTURAL HERITAGE

Պատմության ուսումնասիրության համար հիմք են հանդիսանում գրավոր աղբյուրները (պատմիչների երկեր, ձեռագիր մատյաններ, արխիվային փաստաթղթեր), սակայն ոչ միշտ է, որ դրանք կարող են համապարփակ պատկերացում տալ թեմայի ուսումնասիրման վերաբերյալ: Յուրաքանչյուր թեմայի առանձնահատկություններից ելնելով՝ գրավոր աղբյուրներին կարող են լրացնել տարբեր ժամանակաշրջաններում ստեղծված դեկորատիվ-կիրառական արվեստի նմուշները, լուսանկարները, մոնումենտալ հուշարձանները և անգամ ոչնչացման եզրին հասած շինությունները:

Շահ Աբբասի օրոք կազմակերպված բռնագաղթից հետո Իրանի նախկին մայրաքաղաք Սպահանի մի հատվածում հանգրվանեցին հայերը և այդպիսով ձևավորվեց հայկական Նոր Զուղա բնակավայրը: Նոր Զուղայի պատմության տարբեր շրջանների մասին են վկայում հայ մեծահարուստ խոջաներին պատկանող առանձնատները: Դրանցից յուրաքանչյուրը իրենց արտաքին և ներքին ձևավորումով, թեմայով ու բովանդակությամբ գալիս է լրացնելու պատմիչների, ճանապարհորդների և ցանկացած գրավոր աղբյուրում բացակայող կամ խնդրահարույց համարվող հարցադրումները:

Զեկուցման շրջանակներում պատմահամեմատական, արվեստաբանական մեթոդների կիրառմամբ ներկայացվելու և քննվելու են Նոր Զուղայի խոջայական ապարանքների ճարտարապետական առանձնահատկությունները, շինությունների ներքին և արտաքին գեղարվեստական հարդարանքը (ներառյալ՝ հախճաասալիկների կիրառումը, գմբեթների, առաստաղների նկարազարդումը, հայելիների կիրառումը, որմնանկարչությունը), որում նկատվում են միաժամանակ և հայկական, և իրանական, և եվրոպական արվեստի ու ճարտարապետության ազդեցության տարրերը:

**Իրինա Բադալյան** (Հայաստան, Երևան)

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ  
ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՎ ԱՂԲԵՋԱՆԱԿԱՆ  
ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐՈՒՄ (1991–2022 ԹԹ.)

**Ирина Бадалян** (Армения, Ереван)

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В АРМЯНСКОЙ И  
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ОБЩИНАХ СЕВЕРНОГО КAVKAZA  
(1991–2022 ГГ.)

Irina Badalyan (Armenia, Yerevan)

DEMOGRAPHIC PROCESSES IN THE ARMENIAN AND  
AZERBAIJANI COMMUNITIES OF THE NORTH CAUCASUS  
(1991–2022)

Հայկական համայնքների պատմության ուսումնասիրությունը վերջին տասնամյակներում մշտապես եղել է հետազոտողների ուսումնասիրության կենտրոնում և կազմել է Հայոց պատմության անքակտելի մասը: Հետխորհրդային տարիներին նշանակալի ուշադրության արժանացավ նախկին ԽՍՀՄ միութենական հանրապետությունների հայկական համայնքների պատմության նորովի ուսումնասիրությունը:

Եվ այս տեսանկյունից հատկապես կարևորվեց Հյուսիսային Կովկասի տարբեր երկրամասերում ձևավորված հայկական համայնքների ժողովրդագրությունը: Դրա հրատապությունը ակնհայտ էր հետխորհրդային, հատկապես Հայաստանի և Ադրբեջանի հանրապետություններից սկսված արտագաղթի համապատկերում, ինչը պայմանավորված էր սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակով, քաղաքական վայրիվերումներով և պատերազմական գործողություններով: Հյուսիսային Կովկասում նախորդ դարերում ձևավորված հայկական համայնքները սկսեցին համալրվել նոր թափով: 1990-ական թթ. ադրբեջանցիները ևս սկսեցին տեղափոխվել Հյուսիսային Կովկաս, որտեղ նրանք իսլամական միջավայրում արագ հարմարվել և գործունեություն են ծավալել:

Թեև ԽՍՀՄ փլուզումից և Արցախյան ազգային-ազատագրական շարժման ծավալման ժամանակ ու հետո հայերի և ադրբեջանցիների հոծ խմբերն սփռվեցին աշխարհի տարբեր երկրներում, բայց մեր հետազոտական հետաքրքրությունների շրջանակում կարևորվել է միայն Հյուսիսային Կովկասը: Տեղի հայ համայնքների պատմության ուսումնասիրությունը գիտական հետազոտության կայուն հիմքերի վրա դրվեց միայն 20-րդ դարի երկրորդ կեսին: Հատուկ ուշադրություն դարձվեց հայկական համայնքների ժողովրդագրության, հոգևոր-մշակութային կյանքի պատմության հարցերի ուսումնասիրմանը: Ի տարբերություն հայկական համայնքների վերաբերյալ տեղեկատվության՝ մինչ օրս հայկական գիտական շրջանակներում ադրբեջանական համայնքների վերաբերյալ գիտական լուրջ հետազոտության չենք հանդիպել: Ուստի համակողմանի քննության են ենթարկվելու ժողովրդագրական գործընթացները Հյուսիսային Կովկասի հայկական և ադրբեջանական համայնքներում:

2020 թ. պատերազմից հետո արդիական դարձավ հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդների խաղաղ գոյակցության հնարավորության քննարկումը: Այս առումով կարևոր են Հարավային

Կովկասից դուրս նման օրինակների իմաստավորումը և տեղայնացման տեսական հնարավորությունների դիտարկումը: Հատկանշական է, որ, որքան մեզ է հայտնի, երբևէ փորձ չի արվել ուսումնասիրելու հայ և ադրբեջանական համայնքները նույն դիտակետից, թեև եղել են հետազոտություններ հայկական կամ ադրբեջանական համայնքներին վերաբերող բազմաթիվ առանձին ուսումնասիրություններ: Առավել սակավաթիվ են դառնում տեղեկությունները, երբ գործ ենք ունենում ժողովրդագրական գործընթացների հետ:

Սույն զեկուցման մեջ ներկայացվելու են Հյուսիսային Կովկասի հայկական և ադրբեջանական համայնքների ժողովրդագրական պատկերի, առկա հիմնախնդիրների վերլուծական, ինչպես նաև ժողովրդագրական արդի գործընթացների և զարգացման միտումների ընթացիկ ուսումնասիրությունների արդյունքները:

Խնդիր ենք դրել ներկայացնելու՝

համայնքների ձևավորման պատճառները,

հայկական և ադրբեջանական համայնքների բաշխվածությունը Հյուսիսային Կովկասում,

համայնքների աճի կամ նվազման դինամիկան,

Հյուսիսային Կովկասից ՌԴ այլ համայնքեր կամ այլ երկրներ տեղափոխության պատճառներն ու ուղղությունները,

Հայաստանից և Ադրբեջանից արտագաղթելու վրա ազդող գործոնները,

ազգամիջյան կապեր, խառնամուսնություններ, գործնական հարաբերություններ, կրթական և մշակութային փոխառնչությունները,

ՌԴ օրենքների ազդեցությունը ժողովրդագրական իրողությունների վրա:

**Խաչատուր Ստեփանյան** (Հայաստան, Երևան)  
ՌՈՒԲԵՆ ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆԻ «ԿԻԼԻԿԻԱՆ, ԱՆՏԻՈՔԸ,  
ԱՄԱՆՈՍԸ ՈՐՊԵՍ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԻ  
ՀԱՆԳՈՒՅՑ» ՄԵԾԱՐԺԵՔ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

**Хачатур Степанян** (Армения, Ереван)  
ЦЕННЫЙ ТРУД РУБЕНА ТЕР-МИНАСЯНА  
«КИЛИКИЯ, АНТИОХИЯ, АМАНΟΣ КАК УЗЕЛ  
МЕЖДУНАРОДНЫХ ДОРОГ»

**Khachatur Stepanyan** (Armenia, Yerevan)  
RUBEN TER-MINASYAN'S VALUABLE WORK  
“CILICIA, ANTIOCH, AMANOS AS A JUNCTION OF  
INTERNATIONAL ROADS”

Զեկույցում հանգամանալից վերլուծում և ներկայացնում ենք հայ ականավոր պետական, կուսակցական գործիչ, երկրառազմավարական մտքի եզակի ներկայացուցիչ Ռուբեն Տեր-Մինասյանի վերջերս հրատարակված անտիպ «Կիլիկիան, Անտիոքը, Ամանոսը որպես միջազգային ճանապարհների հանգույց» մեծարժեք հետազոտությունը, որը հենց հեղինակի խոսքով «Հայաստանը միջցամաքային ուղիների վրա» հատորի տրամաբանական շարունակությունն է (երկրորդ հատորը):

Ուսումնասիրության մեջ Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հիմնական նպատակը Կիլիկիայի և նրա հարակից շրջանների ռազմավարական դիրքի արժևորումն է, որը նա իրականացրել է փայլուն տրամաբանությամբ, փաստարկման յուրահատուկ մոտեցմամբ, պատմահամեմատական դիպուկ վերլուծություններով: Հեղինակը նախ ներկայացնում է երկրամասի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև 20-րդ դարի կեսերը: Ապա կատարում է խիստ արդիական երկրառազմավարական վերլուծություններ:

Աշխատանքը հիմնականում կառուցվում է այն հետաքրքիր գաղափարի շուրջ, որ հատկապես Կիլիկիան և նրա հարակից

շրջաններն (Անտիոք, Ամանոս) են հանդիսացել տարածաշրջանի պատմական գլխավոր իրադարձությունների առանցքը: Հեղինակը հմտորեն պարզաբանում է, որ, ունենալով աշխարհագրական նպաստավոր դիրք և շրջապատված լինելով բնական ամրություններով (անմատչելի լեռներ և դժվարանցանելի լեռնանցքներ), այս երկրամասը եղել տարածաշրջանի քաղաքակրթական զարգացման շարժիչը, այստեղ են թելադրվել տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական վերելքներն ու վայրէջքները, այստեղ է տեղի ունեցել տարածաշրջանի համար բախտորոշ ճակատամարտերի մեծ մասը:

Այս հատորի սկզբում Ռ. Տեր-Մինասյանն իր առջև խնդիր է դնում պարզել Կիլիկիայի, Անտիոքի և Ամանոսի նշանակությունն ինչպես անցյալում, այնպես էլ ներկայումս: Հեղինակը կարողացել է փայլուն և դիպուկ համեմատություններով, մեկնաբանություններով լուծել իր առաջադրած խնդիրը:

Արժևորելով Կիլիկիայի աշխարհաքաղաքական դերը՝ Ռ. Տեր-Մինասյանն ափսոսանք է հայտնում, որ Ֆրանսիան Երկրորդ աշխարհամարտից առաջ Կիլիկիայի հարավային հատվածը՝ Ալեքսանդրեթի սանջակը զիջեց Թուրքիային՝ պատերազմի ժամանակ վերջինիս չեզոքությունն ապահովելու հույսով: Բուն Կիլիկիան ավելի շուտ՝ 1921 թ. էր զիջել:

Հայտնի է, թե ինչպիսի չեզոքություն պահեց Թուրքիան Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին: Թուրքիան ոչ միայն չեզոքություն չպահեց, այլև պատերազմից հետո լուրջ ռազմավարական առավելություն ստացավ Մերձավոր Արևելքում:

Ըստ էության, եթե առաջին հատորում («Հայաստանը միջցամաքային ուղիների վրա») Ռ. Տեր-Մինասյանը գնահատում է Էրզրումի ունեցած դերը Թուրքիայի՝ դեպի Անդրկովկաս և Իրան նկրտումների առումով, ապա երկրորդ հատորում («Կիլիկիան, Անտիոքը, Ամանոսը, որպես միջազգային ճանապարհների հանգույց») խոսում է Թուրքիայի՝ դեպի Սիրիա և, ընդհանրապես, արաբական աշխարհ ունեցած հնարավոր ծրագրերի մասին,

որոնց հաջողությունը մեծապես պայմանավորված է Կիլիկիայի ունեցած դիրքով:

Ահա այս աշխարհաքաղաքական կարևոր հարցերին է անդրադառնում Ռ. Տեր-Մինասյանն իր սույն հատորում, որը շուրջ 70 տարի անց անգամ չի կորցրել իր արդիականությունը:

**Կարեն Մկրտչյան** (Հայաստան, Երևան)  
ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐՆ  
ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԽՈՍՈՒՅԹՈՒՄ

**Карен Мкртчян** (Армения, Ереван)  
ОБЗОРЫ НА АРМЯНСТВО В ИРАНСКОЙ РЕЧИ

**Karen Mkrtchyan** (Armenia, Yerevan)  
ALLUSIONS TO ARMENIANS IN IRANIAN DISCOURSE

Հայության մասին իրանական խոսույթում առկա ակնարկները վերաբերում են հայ համայնքի կյանքին, իրանական հասարակական կյանքում հայերի ունեցած կարևոր ու առաջադիմական դերին, ինչպես նաև հայ ժողովրդի պատմության առանձին դրվագներին:

Իսաղաղ գոյակցության ու համակեցության փորձը հայ և իրանցի ժողովուրդների համար ներկայումս ստեղծել է նպաստավոր նախադրյալներ ու պայմաններ տարածաշրջանում տարբեր քաղաքակրթությունների բանուկ խաչմերուկ դառնալու համար: Հիրավի, այդ միջքաղաքակրթական կապերը նորովի արժևորվել են Հայաստանի անկախության ձեռքբերումից հետո, ինչպես նաև նոր լիցքեր են ստացել հայ ժողովրդի Արցախի հատվածին պատուհասած 2020 թ. 44-օրյա պատերազմից հետո, երբ տարածաշրջանում նվազել է հայկական գործոնը, որը մինչ այդ անվտանգային բաղադրիչներ էր պարունակում:

Այդ պայմաններում, երբ ժամանակ առ ժամանակ ռազմաքաղաքական հոռետորաբանությունը տարածաշրջանում բարձր մակարդակի է հասնում, իրանական հանրային ու պաշ-

տոնական խոսույթում խաղաղասիրական կոչերի և առողջ բանականության սահմաններում կարգի հրավիրելու փորձերի հետ միաժամանակ որոշակի տեղ է զբաղեցնում հայ համայնքի գործունեության մասին ակնարկների հրապարակումը կամ պարզապես տեսակետների արտահայտումը:

Անկասկած, հայ-իրանական բարիդրացիական հարաբերությունների հիմքում հայ համայնքի վարքն է, որը գնահատվում է իրանցի բարձրաստիճան պաշտոնյաների ու հայ համայնքի առաջնորդների հետ հանդիպումների ընթացքում սոցիալական, կրթական և բազմաթիվ այլ խնդիրներ քննարկելիս:

Հարկ է նշել, որ Իրանում հայկական մշակույթը ներկայացնելու և այն ճանաչելի դարձնելու գործում որոշակի դեր են ստանձնել հայ համայնքային կազմակերպությունները: Այդ մասին է վկայում Թեհրանի «Հայ կին» միությանը կից «Անահիտ» միության նախաձեռնությամբ պարսկերեն հրատարակվող «Պայման» («Փեյման») պարբերականի և Հայկական հարցերի ուսումնասիրության կենտրոնի (ՀՌԻՍԿ) կատարած աշխատանքները:

Վերոնշյալի համատեքստում արժե նշել իրանահայ անվանի մշակութային և կրթական գործիչների կողմից կատարած թարգմանությունները, որոնց միջոցով պատմագիտական նշանակություն ունեցող երկերն ու աշխատությունները դրվում են հայ և իրանցի ընթերցողի սեղանին: Թերևս հենց այդ կերպ նոր հարթակներ են ստեղծվում արդեն գիտական խոսույթում անդրադառնալու հայությանն ու նրա խաղացած պատմական դերին տարածաշրջանում: Այդ մասին է վկայում ՀՌԻՍԿ հաստատության նախաձեռնությամբ կազմակերպված հերթական դասախոսություններից մեկում Թեհրանի Ալլամե Թաբաթաբայիի անվան համալսարանի միջազգային իրավագիտության բաժնի դասախոս, դոկտոր Հերմիդաս Բավանդի՝ «Իրանահայության պատմական դերը Իրանում» թեմայով զեկույցը: Ըստ նրա՝ Սեֆյան Իրանում հայերը զգալի դեր են ունեցել Միջին Արևելքի և Իրան-Հնդկաստան առևտրական խաչմերուկի զարգացման գործում:



**Հակոբ Սիմոնյան** (Հայաստան, Երևան)  
ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԻՐԱՆ. ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ  
ԲՐՈՆԶԻ ԴԱՐՈՒՄ

**Акоб Симонян** (Армения, Ереван)  
АРМЕНИЯ-ИРАН: ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ЭПОХУ БРОНЗЫ

**Hakob Simonyan** (Armenia, Yerevan)  
ARMENIA-IRAN: INTERCONNECTIONS IN THE BRONZE AGE

Ավելի քան 150 հա տարածք զբաղեցնող, հարյուրավոր դամբանաբլուրներից բաղկացած Վերին Նավերի հնավայրը ՀՀ Արագածոտնի մարզում է՝ Երևանից 25/30 կմ դեպի արևմուտք, ծ.մ. 1100 մ բարձրությամբ սարավանդի վրա: 1976 թ. մինչ այսօր իրականացվող պեղումների շնորհիվ բացահայտվել են մեկ և կես հազարամյակ հարատևած դամբարանադաշտի տարբեր շրջափուլերի հուշարձաններ, որոնցից առանձնանում են Ք.ձ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսի վերնախավի կոթողային դամբարանները: Առյուծների և հովազների մորթիներով պատված քարակերտ, ընդարձակ դամբանասրահներում հայտնաբերվել են իշխանության՝ կնիքներ և հեղինակության՝ մարտակառքեր (բրոնզե մանրամասներ), ներմուծված և տեղական պերճանքի առարկաներ, զենքեր, զարդեր, գործիքներ:

Առանձնահատուկ են վաղ երկաթի լայն կիրառումից շուրջ 500 տարի առաջ պատրաստված երկաթե զենքերը և զարդերը, ոսկուց, գունաքարերից ու հնագույն ապակուց պատրաստված ուլունքները, Միջագետքից ներմուծված ջնարակապատ առարկաները, ծովային խխունջները՝ ապրանքադրամները:

Ցնցող գյուտերից է բիտումից կերտված առաջնորդ-արքաների դիմաքանդակներով, կենաց ծառերի և արխարների պատկերներով թագի կամ գլխազարդի ոսկեպատ մեղալյոնները, ինչպես նաև ուսագոտու ճարմանդները: Սրանք հատուկ են միջին Էլամական մշակույթին և մինչ այժմ հայտնի չէին Բաբելոնից հյուսիս գտնվող տարածքներում: Հեղինակության

և իշխանության խորհրդանիշները, երկաթի զենքերը, պաշտամունքային կավանդների հավաքածուները, ինչպես նաև հեռավոր երկրներից ներկրված իրերը վկայում են, որ Ք.ճ.ա. 1650–1500 թթ. Արագածոտնում առկա են պետականության և արքայական թաղման ծեսին բնորոշ հատկանիշներ: Իրանի հին արվեստին բնորոշ արքայական ընծաները հավանաբար Արարատյան մեզ անհայտ թագավորին է ուղարկել էլամի տիրակալը:

Այս գտածոները մատնանշում են հին Հայաստանի կարևորությունը վաղ քաղաքակրթությունների քաղաքական կյանքում: Էլամական մշակույթին հատուկ Վերին Նավերի գտածոները Հայաստանի և Իրանի միջև եղած կապերի հնագույն վկայություններն են:

**Համլետ Պետրոսյան** (Հայաստան, Երևան)

«ԱՂՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԽՏԱՆԻՇ». ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ  
ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՆԴԴԵՄ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ  
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱԴԻԲԵԶԱՆԱԿԱՆ ԲՈՒԱՅՈՒՐԱՑՄԱՆ  
(20-ՐԴ ԴԱՐԻ 60–80-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

**Гамлет Петросян** (Армения, Ереван)

«СИНДРОМ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ». СОВЕТСКОЕ  
АРМеноВЕДЕНИЕ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ  
ЭКСПРОПРИАЦИИ АРМЯНСКОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ  
(60–80-Е ГОДЫ 20 ВЕКА)

**Hamlet Petrosyan** (Armenia, Yerevan)

“SYNDROME OF CAUCASIAN ALBANIAN”: SOVIET-ARMENIAN  
ARMENOLOGY AGAINST AZERBAIJANI EXPROPRIATION OF  
ARMENIAN CULTURAL HERITAGE (60s–80s OF THE  
20TH CENTURY)

Անցած դարի 60-ական թվականները խորհրդային Միությունում նշանավորվում են նաև «ազգային զարթոնքով», որի

հիմնական դրսևորումներից մեկն էլ «տիտղոսակիր» ժողովուրդների պատմական ինքնության կերտումն ու վերակերտումն էր՝ իրենց վարչական տարածքում:

Եթե Թուրքիայի դեպքում կորուսյալ հայկական տարածքների պատմության ու մշակույթի քննությունը վաղուց ընդունելի էր, «եղբայրական» Ադրբեջանի դեպքում այն նոր թեմա էր: Նոր ինքնություն ստեղծելու ճանապարհին Ադրբեջանի ամենամեծ խոչընդոտը մեծաքանակ հայ բնակչությունն էր և հայերի մշակութային ահռելի ժառանգությունը: Վերջինս հնագիտական, ճարտարապետական և ազգագրական հազարավոր հուշարձանների տեսքով սփռված էր խորհրդային Ադրբեջանի ամբողջ տարածքով մեկ՝ առավել հոծ կուտակումներ ունենալով Արցախում, Ուտիքում և Նախիջևանում: Հայ պատմական անցյալի ու հայ մշակութային ժառանգության բռնալուծումը ադրբեջանական պաշտոնական և ակադեմիական շրջանակների կողմից ընթանում էր արտաքնապես բավականին խճողված, բայց ներքուստ ճկուն մեխանիզմի միջոցով: Ինտելեկտուալ մակարդակով այն ստանում էր կեղծ գիտական բնույթ, ընդ որում այդ նպատակի համար օգտագործվում էին երկու հիմնական լծակներ.

ա) ինտերնացիոնալիզմի և ժողովուրդների իրավահավասարության քարոզի ներքո հայ (երբեմն ուղղակի «ղարաբալյան») և ադրբեջանական մշակույթների «հարազատության», «ընդհանուր ակունքների» և «նմանությունների» վերհանում,

բ) միջանկյալ օղակի ստեղծում, որի նպատակն էր հայ մշակութային ժառանգության վերագրումը աղվաններին, իսկ աղվաններից էլ ադրբեջանցիներին:

Հաջորդ երկու մեխանիզմները վարչական-տեխնիկական էին.

գ) մշակութային ժառանգության հետազոտության հանրապետական մենաշնորհ,

դ) հայկական ժառանգության նենգափոխում, ձևափոխում և ֆիզիկական ոչնչացում:

Ներկա զեկուցման նպատակն է քննել, թե ինչպես էր դիմակայում հայագիտությունն այս բազմալծակ հակահայ ար-

շավին: Այս տեսակետից հատկապես առաձնանում է մեր կողմից պայմանականորեն «աղվանական համախտանիշ» անվանված խնդիրը: Հակադրվելով ադրբեջանական քաղաքական-«գիտական»-գործնական կոնստրուկտին՝ հայագետների մի ամբողջ սերունդ «ստիպված» էր ժխտել, հեռացնել հայ պատմական ժառանգությունից աղվաններին ու աղվանականը: Հայկական ջանքերը՝ ամեն կերպ հեռացնել մեր պատմա-մշակութային անցյալից ցանկացած «աղվանական» դրսևորում նույնպես հայտնի չափով նպաստել է հայկական մշակութային կորուստներին: Ադրբեջանցիները անհեթեթորեն հայկական ամբողջ ժառանգությունը՝ հայտնի մարդկանց, իշխանական տները, ժողովրդին, մշակութային անշարժ ժառանգությունը հայտարարում էին աղվանական, իսկ հայագետները եռանդագին ջանքերով հերքում էին այդ անհեթեթությունը: Արդյունքում համարյա կատեգորիկ պնդումներ հայերի և աղվանների էթնո-մշակութային բաժանվածության շեշտադրում, աղվանից գրական լեզվի և գրականության գոյության ժխտում, Աղվանից եկեղեցու դավանական ու ծիսական առանձնահատկությունների անտեսում, Աղվանք եզրի օտարում և այլն: Նման մոտեցումը նվազեցրեց ակադեմիական հետաքրքրությունը դեպի աղվանագիտություն, պայմանավորեց աղվանագիտական կադրերի համարյա բացակայությունը հայագիտության մեջ: Բարձր գնահատելով հայագետների երկու սերնդի ջանքերն ընդդեմ ադրբեջանական բռնալուծարան՝ միաժամանակ գտնում ենք, որ 20-րդ դարի 60-80-ական թվականների խորհրդահայ հայագիտության կամա-ակամա սայթաքումների, քաղաքականացված կամ ազգայնական մոտեցումների վերհանումը, քննությունը և իմաստավորումը անհրաժեշտ են ոչ միայն այդ ժամանակների գիտական մշակույթը հասկանալու, այլ նաև հայագիտության արդի խնդիրներն էլ ավելի հստակ սահմանելու ու համապատասխան մարտավարություն մշակելու համար:

**Համո Սուքիասյան** (Հայաստան, Երևան)  
ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ-ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ  
ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ  
ՀԵՏ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ  
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ (1918–1920 ԹԹ.)

**Амо Сукиасян** (Армения, Ереван)  
ЗНАЧЕНИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНО-ПОГРАНИЧНЫХ ВОПРОСОВ  
В ОТНОШЕНИЯХ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ С ГРУЗИЕЙ И  
АЗЕРБАЙДЖАНОМ (1918–1920 ГГ.)

**Hamó Sukiasyan** (Armenia, Yerevan)  
THE IMPORTANCE OF TERRITORIAL-BORDER ISSUES IN THE  
RELATIONS OF THE REPUBLIC OF ARMENIA WITH GEORGIA  
AND AZERBAIJAN (1918–1920)

1918 թ. մայիսի 26-ին Անդրկովկասյան Սեյմի լուծարումից և Վրաստանի, Ադրբեջանի ու Հայաստանի անկախացումից հետո վրացիները, ադրբեջանցիները և հայերը ձեռնամուխ եղան սեփական անկախ պետությունների կայացմանը: Նորանկախ պետությունների հարաբերություններում փոխըմբռնում և վստահություն չկար նախկինից կուտակված հակասությունների պատճառով: Դրանցից ամենասուրը տարածքային-սահմանային վեճերն էին: Արտաքին կողմնորոշման, չկարգավորված ազգամիջյան հարաբերությունների և տնտեսական հարցերի կողքին այն Այսրկովկասի ժողովուրդներին տարանջատող ու հակասություններ առաջ բերող հիմնական խնդիրն էր և հարևանների միջև բարիդրացիական փոխհարաբերություններ հաստատելու փորձաքարը:

Այսրկովկասյան երեք անկախ հանրապետությունների ստեղծումից հետո մինչ այդ հասարակական և կուսակցական մակարդակներով Այսրկովկասի վարչատարածքային վերաբաժանման շուրջ ընթացող քննարկումները վերաճեցին միջպետական տարածքային վեճերի և հակամարտությունների: Փոխ-

համաձայնության հանգեցրին խանգարում էր այն, որ վեճերի լուծման սկզբունքների վերաբերյալ կողմերը տրամազօրեն տարբեր պատկերացումներ ունեին, ինչը երևան եկավ արդեն 1918 թ. հունիսի սկզբներին սահմանների ճշգրտման նպատակով Թիֆլիսում Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչների միջև անցկացված բանակցությունների ընթացքում: Ուստի օրինաչափ էր, որ այդ բանակցությունները շոշափելի արդյունք չունեցան և ընդհատվեցին:

Հայաստանի և Վրաստանի միջև սահմանազատմանը խոչընդոտող գլխավոր հարցը Թիֆլիսի նահանգի Ախալքալաքի գավառի և Բորչալուի գավառի հարավային մասի՝ Լոռու պատկանելության խնդիրն էր: Առկա հակասությունները 1918 թ. դեկտեմբերին հանգեցրին երկշաբաթյա պատերազմի, որը բրիտանացիների միջնորդությամբ դադարեցվեց: Առավել սուր էին Ադրբեջանի հետ եղած սահմանային վեճերը. երկու անկախ հանրապետությունների գոյության ամբողջ ընթացքում շփման գծի երկայնքով պարբերաբար զինված բախումներ էին ընթանում: Պատճառը նախկին Ելիզավետպոլի նահանգի Ղազախի, Զանգեզուրի գավառների, Զևանշիրի, Շուշիի և Կարյազինոյի գավառների լեռնային տարածքների (Լեռնային Ղարաբաղ) պատկանելության շուրջ վեճն էր: Ադրբեջանը հավակնություններ էր հանդես բերում նաև Երևանի նահանգի մեջ մտած Շարուր-Նախիջևանի և այլ տարածքների նկատմամբ:

Այսրկովկասյան հանրապետությունների անկախության շրջանում նրանց միջև եղած սահմանային վեճերը խաղաղ բանակցությունների ճանապարհով կարգավորելու փորձերը հաջողությամբ չպսակվեցին, քանի որ կողմերը խուսափում էին վերջնական որոշումներ կայացնել: Մեր տպավորությամբ՝ սահմանային վեճերի լուծմանը չգնալու հիմնական պատճառն այն էր, որ պետություններից յուրաքանչյուրը հույս ուներ Աստանտի երկրների օժանդակությամբ Փարիզի հաշտության վեհաժողովում իր համար առավել ընդունելի լուծման հասնել, ինչը վերջնարդյունքում որևէ մեկին չհաջողվեց:

**Հայկուհի Մուրադյան** (Հայաստան, Երևան)  
ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԳՈՐԾՈՆՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ  
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

**Айкуи Мурадян** (Армения, Ереван)  
ФАКТОР КУЛЬТУРЫ В КОНТЕКСТЕ ВНЕШНЕЙ  
ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА

**Haykuhi Muradyan** (Armenia, Yerevan)  
THE FACTOR OF CULTURE IN THE CONTEXT  
OF AZERBAIJAN'S FOREIGN POLICY

Զեկույցում քննարկվում է Ադրբեջանի արտաքին քաղաքականության համատեքստում մշակույթի գործոնի դերակատարումը և նշանակությունը: Նախնական դիտարկումների համաձայն ակնհայտ հակասություն կա Ադրբեջանի արտաքին և ներքին քաղաքականության մեջ:

Ադրբեջանի կողմից հայկական ժառանգությունը բռնայրարացնելու քաղաքականությունը, որը հատկապես սրություն էր ստանում զինված բախումների և պատերազմների ժամանակ, հայ մասնագետներին դրդել է մշտապես կենտրոնանալ Ադրբեջանի՝ հակահայ քաղաքականության հետազոտության, դրա մեխանիզմների վերլուծության ուղղությամբ, մինչդեռ կարևոր է հետազոտել նաև Ադրբեջանի արտաքին քաղաքականության հիմնական մեխանիզմները և ուղղությունները, որտեղ մշակույթի գործոնը կարևոր ու առաջնային դերակատարում ունի և միտված է Արևմուտքի մշակութային գործընթացների ինտեգրմանը:

Զեկույցի հիմնական նպատակն է ներկայացնել Ադրբեջանի արտաքին քաղաքականության կառուցման հիմնական թեզերը, ուղղություններն և գործիքները, որոնք ձևավորվեցին Խորհրդային Միության փլուզումից ի վեր, և հատկապես ընդգծել մշակույթի դերը արտաքին քաղաքականության մեջ որպես շարժիչ «փափուկ ուժ»:

Դիտարկվել են Ադրբեջանի արտաքին քաղաքականության կառուցումը հանրային դիվանագիտության, արտաքին տնտեսական ներդրումների, միջազգային ինտենսիվ համագործակցության տեսանկյունից:

- Հետազոտությունում քննարկվում են հետևյալ հիմնահարցերը՝
  - անկախության տարիների Ադրբեջանի արտաքին կերպարի ստեղծումը,
  - իրավա-օրենսդրական դաշտը որպես քաղաքականության հիմնական գործիք,
  - տնտեսական արտաքին ներդրումները, կապերը և մշակութային փոխառնչությունները,
  - միջազգային կառույցների հետ ակտիվ համագործակցությունը և Ադրբեջանի «բազմամշակութային» և «հանդուրժողական» կերպարի ստեղծումը,
  - ներքին քաղաքականության և սեփական ինքնության կառուցման ճանապարհին այլ (հիմնականում՝ հայկական) մշակութային տարրերի բռնայնությանը որպես հիմնարար քաղաքականություն:

**Հարություն Խուդանյան** (Հայաստան, Երևան)

ՆԱԽԿԻՆ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ  
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ  
ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ Ս. ԶԱՆԱՇԻԱՅԻ ԱՆՎԱՆ ՎՐԱՍՏԱՆԻ  
ՊԵՏԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆՈՒՄ

**Арутюн Худанян** (Армения, Ереван)

СОХРАНЕНИЕ АРМЯНСКОГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО  
НАСЛЕДИЯ БЫВШЕГО КАВКАЗСКОГО МУЗЕЯ В  
ГОСУДАРСТВЕННОМ МУЗЕЕ ГРУЗИИ ИМЕНИ С. ДЖАНАШИЯ

**Harutyun Khudanyan** (Armenia, Yerevan)

PRESERVATION OF THE ARMENIAN HISTORICAL AND  
CULTURAL HERITAGE OF THE FORMER CAUCASUS MUSEUM  
IN THE STATE MUSEUM OF GEORGIA NAMED AFTER S. JANASHIA



Դեռևս 19-րդ դ. Գուստավ Ռադեի ջանքերով ստեղծվեց Թիֆլիսի Կովկասյան թանգարանի հավաքածուն: Այն ներկայացնում էր ցարական ժամանակաշրջանի հայ, ռուս, վրացի, գերմանացի և այլ ուսումնասիրողների գլխավորապես դաշտային, հնագիտական, հավաքչական հետազոտությունների ու որոնումների արդյունքում ձեռք բերված նյութերը, ներառում էր նաև հարուստ հայկական պատմամշակութային ժառանգություն: Վերջինս բաղկացած էր Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանի, ինչպես նաև հարևան այլ տարածքներից հայտնաբերված կամ ձեռք բերված մշակույթի ու արվեստի բազմաթիվ նմուշներից, որոնք ներկայացնում են քարից, մետաղից, կավից և այլ հումքից պատրաստված ինչպես հնագիտական, այնպես էլ ազգագրական արտեֆակտներ: Թանգարանի ընդհանուր հավաքածուի գերակշիռ մասը՝ այդ թվում և հայկականը, դեռևս 20-րդ դարասկզբին հրատարակվել է գերմաներեն մի քանի հատորյակով: Ուստի թեև հիմնականում հրապարակված են այդ նյութերը, սակայն միևնույն ժամանակ կարելի է ասել, որ առանձին դրվագները չհաշված, դրանք մոռացության են տրված անգամ հայ մասնագիտական շրջանակների կողմից: Պետք է նշել, որ հայ իրականությունում դրանք Հայոց անցյալի այն առաջին վկաներն էին, որոնք հայկական թանգարանի բացակայության պայմաններում տեղ էին գտել տարածաշրջանային պատմությունը, հնագիտությունն ու ազգագրությունը ներկայացնող մշակութային օջախում:

20-րդ դարասկզբին առաջացած առաջին հանրապետությունների շրջանում ՀՀ կառավարության խնդրանքով Կովկասյան թանգարանի հայկական հավաքածուից հատուկենտ նմուշներ վրացական կողմը տրամադրել է հայկական կողմին: Մի մասը, որոշ տեղեկությունների համաձայն, մասնավորապես Աղստևի ավազանում և Արցախում պեղածո, ինչպես և ազգագրական նյութերը փոխանցվել են Ադրբեջանին: Այդուհանդերձ, հայկական հավաքածուի գերակշիռ մասը ցայսօր

պահվում է ինչ-որ առումով Կովկասյան թանգարանի ժառանգորդ հանդիսացող Թբիլիսիի Ս. Զանաշիայի անվան Վրաստանի պետական թանգարանում: Մասնավորապես վերջին տարիներին Վրաստանի ազգագրության բացօթյա թանգարանից Զանաշիայի թանգարանի «Քարե Ֆոնդ» են տեղափոխվել Հայաստանի տարբեր վայրերից հայտնաբերված շուրջ երեք տասնյակ խաչքարեր, տապանաքարեր ու քառակող սյունակոթողներ, որոնց մեջ հատկապես առանձնանում են Ջուղայից ժամանակին բերված բարձրարվեստ արձանագիր խաչքարերն ու խոյատապանները: Այդ ֆոնդում են պահպանվում նաև 19-րդ դարավերջին և 20-րդ դարասկզբին Հայաստանի տարածքներից հայտնաբերված ուրարտական շուրջ 22 արձանագիր կոթողներ, ինչպես նաև մեկ անգլուխ մարդահասակ քարե արձան: Դրանք հետազայում հրատարակվել են վրացի ուրարտագետներ Գ. Ծերեթելու, ապա և Գ. Մելիքիշվիլու ուրարտական արձանագրությունների դիվաններում:

**Հրանուշ Խարատյան** (Հայաստան, Երևան)

ԱՅՍՊԵՍ ԿՈՉՎԱԾ «ԱԴԻԲԵԶԱՆՑԻՆԵՐԻ ԴԵՊՈՐՏԱՑԻԱՆ»  
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ 1947–1950 ԹԹ. ԱԴԻԲԵԶԱՆԱԿԱՆ ՆՈՐ  
ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ  
ՀՈԼՈՎՈՒՅԹՈՒՄ

**Грануш Харатян** (Армения, Ереван)

ТАК НАЗЫВАЕМАЯ «ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ»  
ИЗ АРМЕНИИ В 1947–1950 ГОДАХ В РАМКАХ  
ФАЛЬСИФИКАЦИИ ПОСТРОЕНИЯ НОВОЙ  
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

**Hranush Kharatyan** (Armenia, Yerevan)

THE SO-CALLED “DEPORTATION OF AZERBAIJANIS” FROM  
ARMENIA IN 1947–50 AS PART OF THE FALSIFICATION OF THE  
CONSTRUCTION OF THE NEW AZERBAIJANI IDENTITY

1988 թ. սկսած ադրբեջանական էթնիկական ինքնության կառուցման ճարտարապետությունը ինտենսիվ աշխատել է և շարունակում է աշխատել պատմության կեղծարարության, հակահայկական ատելության ու ռասիզմի հիմքի վրա: Սույն գեկուցումը ներկայացնում է դրա ձևերից մեկը: Ադրբեջանում այն կոչվում է «ադրբեջանցիների դեպորտացիան Հայաստանից», և լայնորեն տարածվում է կեղծ գիտական ու հրապարակախոսական բոլոր հնարավոր միջոցներով՝ ներկայացվելով որպես ցեղասպանություն:

ԽՍՀՄ քաղաքական դեպորտացիաների մասին հետազոտություններին քիչ թե շատ ծանոթ ցանկացած հետազոտող գիտի, որ միլիոնավոր մարդկանց, ընտանիքների և ժողովուրդների ճակատագրերը փոխած դեպորտացիաները իրականացվել են խիստ գաղտնի պայմաններում, դեպորտացվողներին հավաքել են գիշերը՝ ավտոմատների փողի տակ, լցրել գնացքները, և էշելոնները նրանց տարել են Սիբիր կամ Միջին Ասիա: Միայն աքսորավայրում են մարդիկ իմացել, թե իրենց ուր են տարել, և հաճախ այդպես էլ չեն իմացել, թե ինչո՞ւ: Աքսորավայրում նրանց հարկադրել են ստորագրել, որ իրենց բնակության վայրից առանց իրավունքի չեն կարող դուրս գալ, և փախուստի փորձի դեպքում 25 տարով կուղարկվեն տաժանակիր աշխատանքի: Այս կարգի էթնիկական դեպորտացիաների են ենթարկվել ԽՍՀՄ բազմաթիվ ժողովուրդներ, այդ թվում՝ Կովկասից, մի մասը՝ ամբողջական, մյուսները՝ մասնակի: Այդ կարգի դեպորտացիայի են ենթարկվել նաև հայերը՝ աքսորվելով Ալթայի երկրամաս և Տոմսկի մարզ:

Այս կարգի դեպորտացիաների շարքում կա ադրբեջանական ժողովրդի մի շատ տարօրինակ տեղափոխության դեպք: Այն ինչ-որ իմաստով կապ ունի ԼՂԻՄ-ի հավերժաբար չլուծվող հարցի հետ: 1945 թ. Հայաստանի իշխանությունները դիմում են Ստալինին՝ խնդրելով ԼՂԻՄ-ը միավորել Հայաստանի հետ: Խնդրանքը հիմնավորում են պատմական, տնտեսական և մշա-

կութային փաստարկներով: Այս խնդրանքին Ադրբեջանի Կենտրոնի առաջին քարտուղար Մ. Բաղիրովը պատասխանում է, որ իրենք պատրաստ են հարցը քննարկել պայմանով, որ ԼՂԻՄ-ից Ադրբեջանին մնա Շուշիի շրջանը, Ադրբեջանին միացվեն Հայաստանի ադրբեջանցիներով բնակցված տարածքները և անցյալում Ադրբեջանին պատկանած (?) Դադստանի Դերբենդի և Կասումքենդի շրջանները: Այս առաջարկը, բնականաբար, սադրիչ էր: Երկու տարի անց Ադրբեջանի և Հայաստանի համատեղ առաջարկով ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդը որոշում է «1948–1950 թթ. ընթացքում Հայաստանից կամավոր հիմունքներով Ադրբեջանական ԽՍՀ Կուր-Արաքսյան ցածրավայր տեղափոխել 100.000 ադրբեջանցիների» իրենց մասնավոր և կոլխոզների սեփականությամբ, տեխնիկայով, անասուններով, Ադրբեջանում ԽՍՀՄ բյուջեից հատկացված միջոցներով նրանց համար բնակավայրեր ու բնակարաններ կառուցել, անտոկոս երկարաժամկետ վարկեր տրամադրել, հարկերից ազատել և այլն: Առաջարկի հիմքում ընկած էր Ադրբեջանում բամբակագործական շրջաններում աշխատուժի պակասը, Հայաստանում՝ սփյուռքահայերի ներգաղթի ծրագրով տեղափոխվողների բնակության պայմանների ստեղծումը:

Ադրբեջանցիների տեղափոխության գործընթացն իրականացնում է Ադրբեջանում ստեղծված հանձնաժողովը: Սույն զեկույցում ցույց է տրվում, թե Ադրբեջանում ստեղծված հանձնաժողովը ինչպես սկսեց տեղափոխության գործընթացը, և ինչպես հաջողությամբ տապալեց այն: Մարդկանց մի մասին տարան, ունեցվածը ձեռքից վերցրին և տեղի հայկական ու ադրբեջանական գյուղերի բնակչությանը հարկադրեցին իրենց միջոցներով ապահովել նրանց կեցության պայմանները: Գնացածների մի մասը վերադարձավ Հայաստան, կամ նրանց վերադարձրին: Այս գործընթացով խիստ ոգևորված՝ 1950 թ. սկսած Ադրբեջանի իշխանություններն անընդհատ դիմում էին Հայաստանի իշխանություններին՝ տեղափոխության ծրագիրը

շարունակելու խնդրանքով, բայց Ադրբեջանում սնանկացած ադրբեջանցիներին ետ ընդունելու և Հայաստանի միջոցներով նրանց կեցության պայմաններ ստեղծելու մղձավանջի մեջ հայտնված Հայաստանի իշխանությունները մերժում էին այդ առաջարկները: 1952 թ. հունվարի մի փաստաթղթից պարզ է դառնում, որ մինչև 1952 թ. Ադրբեջանում մնացել են 39.870 տեղափոխվածներ: Անհայտ է, թե 1952-ից հետո նրանցից քանիսն են վերադարձել Հայաստան:

Ադրբեջանական իշխանությունների կողմից տապալված այս տեղափոխությունը «հայերի կողմից հարյուրհազարավոր ադրբեջանցիների դեմ իրականացված ցեղասպանություն», «դեպորտացիա» որակումներով Ադրբեջանում լայնորեն տիրաժավորվում է՝ ավելացնելով ադրբեջանական էթնիկական ինքնության ձևավորման հայատյացության բաղադրիչը:

**Մարգո Չազյան** (Հայաստան, Երևան)  
ՀՀ-ԻԻՀ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ  
ԷՆԵՐԳԵՏԻԿ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

**Марго Зазян** (Армения, Ереван)  
СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ РА И ИРИ В  
ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ СФЕРЕ

**Margo Zazyan** (Armenia, Yerevan)  
RA-IRI COOPERATION IN THE ENERGY SECTOR

Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության հարաբերությունները բազմոլորտ են ու ընդգրկում են երկկողմ համագործակցության լայն շրջանակ: Ինչպես փաստում են երկու պետությունների միջև առկա հարաբերությունների իրավապայմանագրային հիմքերը՝ երկկողմ հարաբերություններում առաջնային կարևորություն ունեն էներգետիկ, տնտեսական, անվտանգության ոլորտները:

Ձեկույցում ներկայացվելու են Հայաստան-Իրան էներգետիկ ծրագրերը և գնահատվելու է դրանց կարևորությունը ինչպես տնտեսական, այնպես էլ անվտանգության տեսանկյունից: Անդրադարձ է կատարվելու Հայաստանի և Իրանի ինչպես երկկողմ, այնպես էլ բազմակողմ ձևաչափերով կնքված փաստաթղթերին և դրանց իրագործմանը:

Սահմանվելու է էներգետիկ անվտանգություն եզրույթը և այն դիտարկվելու է տնտեսական անվտանգության կարևոր բաղադրիչ, որը բնութագրում է պետության պաշտպանվածությունը այլ պետությունների կողմից էներգակիրների մատակարարումը որպես քաղաքական, տնտեսական և/կամ այլ բնույթի ճնշում գործադրելու միջոց կիրառելու հնարավորությունից:

Ձեկույցում գնահատվելու է Հայաստանի դերը ԻԻՀ տեսանկյունից, որպես տարանցիկ երկիր և Հայաստան-Իրան էներգետիկ համագործակցության խորացման փոխշահավետությունը:

Հարկ է նշել, որ ՀՀ ցանկացած իշխանություն պետք է առաջ տանի և ապահովի օրակարգում առկա ծրագրերի իրականացման շարունակականությունը:

2023 թ. նոյեմբերին ՀՀ կառավարությունը ներկայացրել է «Խաղաղության խաչմերուկ» նախագիծը, որն իրենից ենթադրում է բաց սահմաններ, ապաշրջափակված ենթակառուցվածքներ, ակտիվ տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կապեր: Նախագիծը վերաբերում է նոր ենթակառուցվածքների ստեղծմանը կամ գոյություն ունեցողների որակի բարելավմանը: Պարզ է դառնում, որ նախագծի իրականացման տրամաբանությունից են բխում նաև Հայաստան-Իրան բարձրավոլտ էլեկտրահաղորդման 3-րդ գծի շինարարությունը ավարտին հասցնելը և առկա ծրագրերի իրականացումն ու անխափան իրագործումը:

Կարևոր է նկատել, որ ՀՀ-ԻԻՀ համագործակցությունը էներգետիկ ոլորտում չի վերաբերում միայն երկու պետությունների հարաբերություններին, այլ ընդգրկում է տարածաշրջանը և ազդեցություն ունենում աշխարհաքաղաքական գործընթացներում:

**Մարիամ Պետրոսյան** (Հայաստան, Երևան)  
ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ  
ՈՐՊԵՍ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԱՎԵՐԱՑՄԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ  
ՍԿԶԲՆԱԴՐՅՈՒՐ. ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԻ ԼՈԿԱԼ ԵՎ  
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ

**Мариам Петросян** (Армения, Ереван)  
ВОЕННАЯ ФОТОГРАФИЯ КАК ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК  
ИСТОРИЧЕСКОГО ПОДТВЕРЖДЕНИЯ. ЛОКАЛЬНАЯ И  
ЦИВИЛИЗАЦИОННАЯ ЦЕННОСТЬ ФОТОГРАФИИ

**Mariam Petrosyan** (Armenia, Yerevan)  
WAR PHOTOGRAPHY AS AN IMPORTANT SOURCE  
OF HISTORICAL VALIDATION. THE LOCAL  
AND CIVILIZATIONAL VALUE OF THE PHOTOGRAPH

Պատերազմական լուսանկարչությունը լուսանկարչության կարևոր և առանձին՝ կայացած ճյուղերից է: Այն առանձնահատուկ նշանակություն ունի պատմական տարբեր իրողությունների արձանագրման և վավերացման գործում: Տվյալ դեպքում դիտարկում ենք Առաջին Արցախյան պատերազմի լուսանկարները, որպես պատերազմի պատմության վավերացման սկզբնաղբյուր ու կարևոր քարոզչական գործիք: Արցախյան պատերազմների ընթացքում տարբեր ֆոտոլրագրողների գործունեության շնորհիվ հավաքվել է հարուստ տեսողական (վիզուալ) նյութ, որն ուսումնասիրված չէ: Ուստի այդ նյութի՝ հատկապես լուսանկարների ուսումնասիրությունը և հանրահռչակումը կարևոր գիտական նշանակություն ունեն, հատկապես համաշխարհային պատմության և ներկա աշխարհաքաղաքական իրողությունների համատեքստում: Լուսանկարը մեզ ցույց է տալիս այն իրողություններն ու իրավիճակները, որոնցում մենք չենք եղել՝ հետևաբար կենդանի շփում այդ իրավիճակների հետ չէինք կարող ունենալ: Չնայած այս ամենին, մենք դառնում ենք լուսանկարի փոխանցած տեղեկատվության կրողը և հնա-

րավորություն ստանում աշխատել այդ տեղեկատվության հետ: Այս դեպքում մեզ համար կարևոր հետազոտական խնդիր է լուսանկարի հանրահոշակումը և բազմաշերտ ուսումնասիրությունը, որի բաղկացուցիչ մասն է նաև լոկալ օրինակների համեմատումը գլոբալի հետ: Իր ծագման օրվանից ձեռք բերելով տարբեր արժեքներ և դառնալով բազմաժանր, բազմաֆունկցիոնալ, բազմաշերտ՝ լուսանկարը վաստակել է քաղաքակրթական արժեք լինելու «իրավունքը» և հայկական օրինակները ևս դրա բաղկացուցիչ մասն են կազմում: Ուստի Արցախյան պատերազմի ժամանակ արված լուսանկարների ուսումնասիրությունը և դրանց դիտարկումը, որպես համաշխարհային ռազմական լուսանկարչության բաղկացուցիչ մաս, առաջնային խնդիր է մեզ համար:

**Մելինե Անումյան** (Հայաստան, Երևան)

ԹՈՒՐԻՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ  
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

**Мелине Анумян** (Армения, Ереван)

ПОЛИТИКА ТУРЦИИ В ОТНОШЕНИИ АРМЯНСКОГО  
АРХИТЕКТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

**Meline Anumyan** (Armenia, Yerevan)

POLICY OF TURKEY TOWARDS THE ARMENIAN  
ARCHITECTURAL HERITAGE

Ներկայիս Թուրքիայի տարածքում գտնվող հայկական ճարտարապետական ժառանգության կարգավիճակը և վերջինիս նկատմամբ Թուրքիայի պարտավորություններն ամրագրված են Լոզանի պայմանագրով: Մասնավորապես, պայմանագրի 42-րդ հոդվածի համաձայն՝ «Թուրքիայի կառավարությունը պարտավորվում է ամեն ձևով պահպանել փոքրամասնությունների եկեղեցիները, սինագոգները, գերեզմանները և մյուս կրոնական հաստատությունները»:



Չնայած միջազգային պայմանագրով հաստատված պարտավորություններին՝ Թուրքիայի ամբողջ պատմության ընթացքում արձանագրվել է հայկական և փոքրամասնություն համարվող այլ ազգերի ճարտարապետական հուշարձանների հետևողական ոչնչացում, որը կատարվել է և՛ առերևույթ ոչ միտումնավոր, որպես բնության արհավիրքների հետևանք, և՛ որպես բացահայտ վերացման քաղաքականություն:

Այս հարցում պետական մակարդակով իրականացված քաղաքականության հետևանքով ներկայում ականատես ենք շատ տխուր պատկերի, ըստ որի՝ ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում և նախկինում հայաբնակ շրջաններում հայկական հուշարձանները կամ գրեթե լիովին անհետացել են, կամ գտնվում են ծայրահեղ վատթար վիճակում:

Թուրքիան հայկական ճարտարապետական ժառանգության ոչնչացումն իրականացնում է հետևյալ մեթոդներով.

### *1. Ուղղակի ոչնչացում*

Այս մեթոդը կիրառվում է ճարտարապետական կամ պատմական հուշարձանների բացահայտ վերացմամբ: Վերջին տարիներին դրա ամենավառ օրինակը կարելի է համարել 2013 թ. Մուշի Քալե թաղամասում սկսված հայկական տները քանդելու գործընթացը: Թուրքական իշխանությունները ավերեցին մոտ 500 նման տուն՝ այդ թաղամասում նոր բնակելի շենքեր կառուցելու պատճառաբանությամբ: Նմանատիպ գործընթաց շարունակում է կատարվել նաև Դիարբեքիրում և այլուր:

### *2. Հուշարձանների բարձիթողի վիճակ*

Հայկական ճարտարապետական կոթողներն անտերության մատնելով կամ այնտեղ մարդկանց բնակեցնելով՝ թուրքական պետությունը միտումնավոր կերպով վարում է դրանք վերջնականապես ոչնչացնելու քաղաքականություն: Շատ դեպքերում պատմական հուշարձանները ենթարկվում են բնության արհավիրքներին կամ գանձ որոնողների անօրեն գործողություններին և տարեցտարի կորցնում ոչ միայն իրենց նախնական տեսքը,

այլև՝ վերջնականապես անհետանում: Նման օրինակ է դարձյալ Մուշում գտնվող Սուրբ Կարապետ վանական համալիրը, որից այսօր գրեթե ոչինչ չի մնացել:

### *3. Պատմական հուշարձանի կարգավիճակի փոփոխություն*

Թուրքիայի իշխանությունները երբեմն իրենց հովանու տակ են վերցնում որևէ պատմական հուշարձան կամ որոշում վերականգնել այն: Սակայն իրական նպատակը ոչ թե պատմական ժառանգության պահպանումն է, այլ՝ պատմական հիշողության աղավաղումը, քանի որ նման դեպքերում եկեղեցին վերածվում է մշակութային կենտրոնի, գրադարանի կամ այլ օբյեկտի՝ տարիների ընթացքում կորցնելով իր հիմնական գործառույթը: Վերջին տարիների թուրքական մամուլը լի է նման դեպքերով, սակայն ամենավառ օրինակը Աղթամար կղզու Սուրբ Խաչ եկեղեցին է, որտեղ թեև թուրքերը «մեծահոգաբար» թույլ են տվել տարեկան ընդամենը մեկ անգամ պատարագ մատուցել, սակայն այն գործում է թանգարանի կարգավիճակով: Հիշեցնենք նաև մզկիթի վերածված եկեղեցիների մասին, որոնք պատկառելի թիվ են կազմում: Ամենավառ օրինակը Կարսի Սուրբ Առաքելոց եկեղեցին է:

Այսպիսով՝ Թուրքիան վերջին տարիներին թեև փորձում է առերևույթ հայկական և ազգային այլ փոքրամասնություններին պատկանող ժառանգությունը պահպանելու քայլեր անել, սակայն իրական նպատակը նման հուշարձանների կարգավիճակի փոփոխությունն է՝ նրանց գործառույթներն աղավաղելու միջոցով: Բացի այդ՝ Թուրքիան չի թաքցնում, որ նպատակ ունի նաև ֆինանսական շահ ապահովել նման հուշարձաններ զբոսաշրջիկների այցերից:

**Միքայել Յալանուզյան** (Հայաստան, Երևան)  
ՊԱՆԹՅՈՒՐԻՔԻԶՄԻ ԵՎ ՊԱՆԻՍԼԱՄԻԶՄԻ ԽՈՍՈՒՅԹԸ  
1988–1989 ԹԹ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ ԵՎ  
ՏՊԱԳԻՐ ՈՉ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՕՐԳԱՆՆԵՐՈՒՄ

**Микаел Яланузян** (Армения, Ереван)  
ДИСКУРС ПАНТЮРКИЗМА И ПАНИСЛАМИЗМА В  
1988–89 ГОДАХ В АРМЯНСКОЙ ПРЕССЕ И ПЕЧАТНЫХ  
НЕОФИЦИАЛЬНЫХ ОРГАНАХ

**Mikael Yalanuzyan** (Armenia, Yerevan)  
THE DISCOURSE OF PAN-TURKISM AND PAN-ISLAMISM IN  
1988–1989 IN THE ARMENIAN PRESS AND NON-OFFICIAL  
PRINTED ORGANS

Ինչպես հայտնի է, 1988 թ. փետրվարին սկսված շարժումը, բացի Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի արդարացի լուծման պահանջից, ուներ նաև մի շարք այլ՝ զուգահեռ ընթացող քաղաքական ու սոցիալ-մշակութային պահանջներ: Բնապահպանական խնդիրները, հայոց լեզվի պահպանության, հայկական դպրոցների, սոցիալական արդարության և այլ հարցերը ընդհանրություն ունեին նաև որպես ուղղակիորեն չարտահայտվող անկախության պահանջ:

1988 թ. շարժման սկզբում հանրային խոսույթում քննարկվող խնդիրների թվում էր նաև պանթյուրքիզմի և պանիսլամիզմի պատմաքաղաքական գործոնը, որին անդրադառնում էին ինչպես հանրահավաքներում, այնպես էլ նոր ձևավորվող ու ոչ պաշտոնական տպագիր միջոցներում: Պանթյուրքիզմի այս վաղ քննարկումը 1988 թ. շարժման ընթացքում աստիճանաբար զարգանում է, ստանում քաղաքական խոր բովանդակություն, որի հետագա դրսևորումներից մեկը կարելի է համարել «Երրորդ ուժի բացառման» հայտնի թեզը:

Ուշագրավ է, որ դեռևս 1987 թ. հոկտեմբերին, ապա՝ դեկտեմբերին Խորհրդային Հայաստանում ստեղծված տպագիր

երկու ոչ պաշտոնական օրգանները՝ «Անկախությունը» և «Հայ դատը», նախքան հանրահավաքների լայնորեն տարածումն, արդեն անդրադառնում էին պանթյուրքիզմի խնդրին: 1988թ. մարտի 22-ին պանթյուրքիզմի և պանիսլամիզմի մասին թռուցիկ է տարածվում նաև Ղարաբաղ կոմիտեի անունից, որի հեղինակը Վազգեն Մանուկյանն էր: Թռուցիկի ամբողջական տեքստը տպագրված է Վազգեն Մանուկյանի «Հայկական երազանքը գոյատևման փակուղում» գրքում (Երևան, 2002, էջ 5): Հայաստանում լույս տեսնող թերթերի, ոչ պաշտոնական տպագիր օրգանների և այլ նյութերի ուսումնասիրությունը հանգեցնում է այն եզրակացության, որ պանթյուրքիզմի գործոնը հայկական հասարակական քաղաքական խոսույթում քննարկվել է Ղարաբաղյան շարժման սկզբից: Հաջորդող տարիներին այս խոսույթն աստիճանաբար ընդլայնվել է և ստացել հայ-թուրքական հարաբերությունների ընդհանուր բնույթ՝ ներառելով բազմաթիվ այլ ուղղություններ:

Զեկույցում ներկայացվելու են 1988–1989 թթ. հայկական մամուլում, ոչ պաշտոնական տպագիր օրգաններում և այլ աղբյուրներում պանթյուրքիզմի վերաբերյալ առկա քննարկումները, դրանց հիմնական ուղղություններն ու հանրային կարծիքի գնահատականները: Ներկայացվող թեման կարևոր է Հայաստանի անկախության շարժումը, արտաքին քաղաքական հիմնական ուղղությունները գնահատելու և պետության կայացման ընթացքն առավել լավ հասկանալու համար:

**Մխիթար Գաբրիելյան** (Հայաստան, Երևան)  
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ  
«ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՄԱՆ» ԽՆԴԻՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ.  
ԱԶԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴԻՏԱՆԿՅՈՒՆ

**Мхитар Габриелян** (Армения, Ереван)  
ПРОБЛЕМА «КАРТИРОВАНИЯ» АРМЯНСКОГО КУЛЬТУРНОГО  
НАСЛЕДИЯ НА КАВКАЗЕ: ЭТНОЛОГИЧЕСКАЯ ПЕРСПЕКТИВА

**Mkhitar Gabrielyan** (Armenia, Yerevan)  
THE PROBLEM OF “MAPPING” THE ARMENIAN CULTURAL  
HERITAGE IN THE CAUCASUS: ETHNOLOGICAL PERSPECTIVE

Կովկասյան տարածաշրջանում հայկական մշակութային ներկայությունն ունի հազարամյակների պատմություն և ներառում է ինչպես բուն Հայաստանից բացի Հարավային Կովկասի տարբեր արեալները (ներկայիս Վրաստանի և Ադրբեջանի Հանրապետություն), այնպես էլ Հյուսիսային Կովկասը. Դաղստանից մինչև Ադրդեյա (4-րդ դարի քրիստոնեական հուշարձաններից մինչև պատմաազգագրական տեսանկյունից ուշագրավ չերքեզահայեր):

Պատմագիտական ուսումնասիրություններից բացի, 19-րդ դարից սկսած իրականացվել են մեծաթիվ ազգագրական ուսումնասիրություններ, որ վերաբերել են տարբեր պատմական ժամանակահատվածներում Կովկասի տարբեր հատվածներում հաստատված հայերին (չերքեզահայեր, համշենահայեր, Դերբենտի, Ղզլարի, Մոզդուկի հայեր և այլ խմբեր): Չնայած այս ամենին, Կովկասում հայկական մշակութային ներկայությունը ամփոփ ազգաբանական ու լայն առումով պատմագիտական տեսանկյուններից դեռևս ամբողջացված չէ: Ի մասնավորի, բավարար չափով դիտարկված չեն այն փոփոխությունները, որոնց ենթարկվում էին տարածաշրջանում բնակվող հայերը խորհրդային տարիներին այն դեպքում, երբ նրանք մի կողմից ակտիվ ներգրավված էին տարածաշրջանի սոցիալ-տնտեսական, լեզ-

վական, կրթական ու մշակութային զարգացման գործընթացներում, մյուս կողմից՝ ենթարկվում էին բոլոր այն ճնշումներին (կուլակաթափություն, բռնի տեղահանություններ, տեղաշարժեր), որոնց ենթարկվում էին մյուս ժողովուրդները:

Համակողմանի քննության (առանձին բացառություններով) չեն ենթարկվել նաև տարբեր խմբերի տոնածիսական կյանքի համալիրները, դրանց զարգացումներն ու փոխակերպումները վերջին մեկուկես հարյուրամյակում, ընտանիքն ու ներընտանեկան հարաբերությունները, բազմէթնիկ միջավայրերում ազգայինի պահպանման ու փոխանցման տարբեր մեխանիզմները:

Այսինքն, ազգաբանական տեսանկյունից դիտարկելիս, Կովկասյան տարածաշրջանում հայկական մշակութային ներկայության ուսումնասիրությունը լրացուցիչ հնարավորություն է ինչպես այդ ներկայության տարբեր փուլերը, պատճառները, ազդեցություններն ու փոխազդեցությունները դիտարկելու, այնպես էլ դրանք զարգացման մեջ ուսումնասիրելու տեսանկյունից: Մյուս կողմից, քարտեզագրումը հնարավորություն է հասկանալու, թե ինչպես էին հայության տարբեր խմբերը (չերքեզահայեր, համշենահայեր, այլ խմբեր) պահպանում ու սերնդեսերունդ փոխանցում տեղական մշակութային առանձնահատկությունները:

Խնդիրը, բացի տեսականից, ունի կարևոր կիրառական, քաղաքական նշանակություն: Այսօր Կովկասում քաղաքական ու աշխարհաքաղաքական անկանխատեսելի զարգացումների պայմաններում մշակույթն ու հանուն մշակույթի պայքարը վերածվել են կարևոր կռվանների: Պատահական չէ, որ հատկապես ադրբեջանական իշխանությունները ձեռնամուխ են եղել հայկական մշակութային ներկայության հետքերի վերացմանը, ագրեսիվ յուրացմանը, ըստ այդմ՝ պատմությունը վերաշարադրելու գործին: Նյութերի նախնական դիտարկումը ցույց է տալիս, որ ադրբեջանական կողմը չի բավարարվելու միայն ներկայիս Ադրբեջանի տարածքով, այլ ամեն ինչ անելու է Կով-

կասում հայկական ներկայության իրողությունները ընդհանրապես նվազագույնի հասցնելու համար:

Ձեկույցում ավելի մանրամասն դիտարկվելու են ինչպես վերը նշված խնդիրները, այլև անդրադարձ է կատարվելու «քարտեզագրման» տեսական, մեթոդաբանական հիմքերին ու հիմնավորումներին, ինչպես նաև այդ ուղղությամբ ծավալվելիք գործողություններին:

**Նելլի Մինասյան** (Հայաստան, Երևան)  
ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՐ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ  
ՊԱՆԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐՈՒՄ

**Нелли Минасян** (Армения, Ереван)  
ЮЖНЫЙ КАВКАЗ В ПАНТЮРКСКИХ ПЛАНАХ ТУРЦИИ

**Nelly Minasyan** (Armenia, Yerevan)  
THE SOUTH CAUCASUS IN TURKEY'S PAN-TURKIC PLANS

Հարավային Կովկասի (Այսրկովկասի) նկատմամբ թուրքական պետության հետաքրքրությունները սկսվել են դեռևս Օսմանյան կայսրության շրջանում: 19-րդ դարի վերջին, երբ ձևավորվեց պանթյուրքիզմի գաղափարախոսությունը բնականաբար մեծ տեղ հատկացվեց տարածաշրջանին: Երիտթուրքերի իշխանության շրջանից պանթյուրքիզմը դարձավ պետական գաղափարախոսության մաս: Այն իր սուր դրսևորումը ստացավ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ նրանք փորձում էին գրավել Հարավային Կովկասը և դուրս գալ Կասպից ծովի ավազան: Խորհրդային Միության գոյության տարիներին պանթյուրքիզմի գաղափարները/ծրագրերը ավելի շատ գաղտնի բնույթ էին կրում: Սակայն իրավիճակը փոխվեց ԽՍՀՄ փլուզումից հետո, երբ մի կողմից թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաները սկսեցին խոսել պանթյուրքիզմի մասին, մյուս կողմից քայլեր ձեռնարկեցին դրա ինստիտուցիոնալացման ուղղությամբ:

Պանթյուրքական ծրագրերը ենթադրում են Թուրքիայի գլխավորությամբ միավորել թյուրքախոս բոլոր պետություններին ու ժողովուրդներին՝ Ադրիատիկ ծովից մինչև Չինական մեծ պատ: Այս մոտեցումներով թուրքական ղեկավարությունը 1990-ական թթ. ձեռնամուխ եղավ քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային բնույթի կառույցների ու կազմակերպությունների ստեղծմանը: Մասնավորապես ուշադրության է արժանի Թյուրքական համագործակցության և զարգացման գործակալությունն ու Թյուրքական պետությունների կազմակերպությունը: Վերջինը հանդիսանում է ինտեգրացիոն կառույց՝ ըստ էության ներկայացնելով պանթյուրքիզմի ծրագրերի արդիականացված տարբերակը, որը համապատասխանում է արդի միջազգային հարաբերությունների սկզբունքներին:

Հարավային Կովկասը կարևոր նշանակություն ունի Թուրքիայի պանթյուրքական ծրագրերի համար, ինչպես աշխարհագրական, այնպես էլ ռազմավարական առումներով: Աշխարհագրական առումով Հարավային Կովկասը կամուրջ է Թուրքիայի և Կենտրոնական Ասիայի թյուրքախոս պետությունների միջև: Ռազմավարական տեսանկյունից Հարավային Կովկասը Թուրքիայի կենտրոնասիական քաղաքականության հիմքն է, քանի որ տարածաշրջանում ամբողջական ազդեցության հաստատման դեպքում միայն նա կկարողանա ռազմաքաղաքական ազդեցության հասնել Կենտրոնական Ասիայում: Այս տեսանկյունից Թուրքիայի համար կարևոր է Ադրբեյջանի դերը: Թուրքիան, օգտագործելով Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության խնդիրը, կարողացավ սերտ համագործակցություն հաստատել Ադրբեյջանի հետ՝ ըստ էության այնտեղ հաստատելով իր ազդեցությունը: Թերևս այստեղ տեղին է նշել նաև «մեկ ազգ, երկու պետության» կարգախոսը, որն արտացոլում է երկու պետությունների միջև առկա դաշնակցային հարաբերությունների բնույթը:



Այսպիսով, Թուրքիայի պանթյուրքական ծրագրերը նախորդ տասնամյակների ընթացքում ենթարկվելով կերպափոխությունների՝ շարունակում են այդ երկրի արտաքին քաղաքական դոկտրինների մասը կազմել: Ներկայումս պանթյուրքական ծրագրերը վերածվել են թյուրքական ինտեգրացիայի, երբ Թուրքիայի հիմնական նպատակն է հասնել թյուրքախոս պետությունների հետ ռազմաքաղաքական դաշինքի ստեղծմանը: Այսպիսի ծրագրերի իրականացման համար Հարավային Կովկասն ունի կարևոր, եթե ոչ կենսական նշանակություն, ուստի Թուրքիայի ռազմավարական նպատակն է իր ռազմաքաղաքական ազդեցությունը հաստատել այս տարածաշրջանում:

**Ռուբեն Հովսեփյան** (Հայաստան, Երևան)  
ԱՐՅԱԽԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ  
ՇԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

**Рубен Овсепян** (Армения, Ереван)  
ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И СОХРАНЕНИЯ ИСЛАМСКИХ  
ПАМЯТНИКОВ АРЦАХА

**Ruben Hovsepyan** (Armenia, Yerevan)  
PROBLEMS OF RESEARCH AND PRESERVATION OF ISLAMIC  
MONUMENTS OF ARTSAKH

Արցախի տարածքում գտնվող հուշարձանների միայն մոտ մեկ տոկոսն են կազմում մահմեդական հուշարձանները: Դրանց գերակշիռ մեծամասնությունը պատկանում է 19-րդ դարին և 20-րդ դարասկզբին, իսկ մոտ երկու տասնյակը՝ 14–16-րդ դարերին: Կան նաև 18-րդ դարի առանձին օրինակներ: Իսլամական մշակութային ժառանգության հիմնական մասն են կազմում մզկիթները և դամբարանները:

Դրանք գլխավորապես գտնվում են Արցախի հարթավայրային և նախալեռնային հատվածում՝ բացառությամբ Շուշի քաղաքի մահմեդական հուշարձանների:

Արցախի մահմեդական հուշարձանների զգալի մասը քիչ հետազոտված է: Խորհրդային տարիներին՝ մասնավորապես 1940–1970-ական թվականներին խորհրդային Ադրբեջանի տարածքում գտնվող իսլամական տարաբնույթ հուշարձանների ուսումնասիրությամբ զբաղված հետազոտողները իրենց ուշադրությունը սևեռել են առավելապես ակնհայտ մահմեդական մշակութային և քաղաքական միջավայրում ստեղծված հուշարձաններին:

Արցախի տարածքում գտնվող մահմեդական հուշարձաններին անդրադարձ է կատարվել շատ հպանցիկ: Հիմնականում դիտարկվել են դամբարանների որոշ օրինակներ, որոնք ակնհայտ տարբերվում էին ընդհանուրից, քանի որ կրում էին քրիստոնեական մշակութային միջավայրից վերցված ազդեցություն, ուստի և հետաքրքրել էին խորհրդային հետազոտողներին: Ադրբեջանցի հետազոտողները, անդրադարձ կատարելով այս խնդրին, փորձում էին առավելապես ընդհանրական, զգույշ մեկնաբանություն տալ՝ հաճախ շրջանցելով Արցախի հայկական մշակութային ժառանգությունը և պատմական միջավայրը: Խորհրդային այլ հետազոտողները, փաստեր բերելով, հաճախ ուղղակի կապ էին տեսնում կամ ենթադրում այդ կապը հայկական մշակույթի հետ:

Հուշարձանների նկարագրության, ուսումնասիրության գործում զգալի աշխատանք են կատարել Արցախում ուսումնասիրություններ կատարած հայ հետազոտողները՝ լուսանկարելով, գծագրելով, տալով դրանց նկարագրությունը: Արցախի տարածքում գտնվող մահմեդական հուշարձանների զգալի մասի նկարագրությունը առաջին անգամ տալիս են հենց հայ հետազոտողները:

Մահմեդական հուշարձանները մշտապես գտնվել են Արցախի Հանրապետության պետական մարմինների հոգածության ներքո:

Արցախի տարածքում գտնվող մահմեդական հուշարձանների հպանցիկ դիտարկումը թույլ է տալիս խոսել հայկական մշակութային միջավայրից կրած ազդեցության մասին: Խոսքը վերաբերում է ոչ միայն դամբարաններին, այլ նաև մզկիթներին: Ուշագրավ է, որ վաղ մզկիթները, ինչպես նաև 19-րդ դարում կառուցվածները հարևան են Արցախի միջնադարյան միանավ եկեղեցական սրահներին ու գյուղական եկեղեցիներին, իսկ քաղաքային մզկիթների պարագայում դիտարկվում են զուգահեռներ Արցախի միջնադարյան քրիստոնեական ճարտարապետության մեջ: Առկա նյութերի հիման վրա կարող ենք փաստել, որ Արցախում 17-րդ դարից ավելի վաղ մզկիթներ փաստված չեն, իսկ մահմեդական դամբարանները փաստվում են 14-րդ դարից:

Այսպիսով, սույն զեկուցման նպատակն է ներկայացնել Արցախի տարածքում գտնվող իսլամական հուշարձանները, դրանց տեսակները, բնորոշ կողմերը, ընդհանուր բնույթն ու առանձնահատկությունները, ինչպես նաև անդրադարձ կատարել այդ հուշարձանների հետազոտության հետ կապված խնդիրներին, քանի որ նկատելի է Ադրբեջանի կողմից փաստերի ուղղակի կեղծման և նորովի մեկնաբանման միտում, որով փորձ է արվում լիովին այլ կերպ ներկայացնել իսլամական մշակութային ժառանգությունը և չնկատել շատ իրողություններ:

**Վահագն Ասրյան** (Ռուսաստան, Դոնի Ռոստով)  
ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԵՏԸ ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ  
«ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԽԱՉՄԵՐՈՒԿԻ» ՄԱՍԻՆ

**Ваагн Асрян** (Россия, Ростов-на-Дону)  
РОССИЙСКИЙ ВЗГЛЯД НА «ПЕРЕКРЕСТОК МИРА»  
ПРАВИТЕЛЬСТВА РА

**Vahagn Asryan** (Russia, Rostov on Don)  
RUSSIAN VIEW ON THE “CROSSROADS OF THE PEACE”  
OF THE GOVERNMENT OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

2023 թ.-ի հոկտեմբերի 17-ին Ստրասբուրգում՝ Եվրոպական խորհրդարանի առջև ունեցած ելույթում ներկայացնելով 2020 թվականի պատերազմից ի վեր ստեղծված վիճակը վարչապետ Փաշինյանը նշեց, որ եկել է Եվրոպական խորհրդարան խաղաղության ուղերձով և շարունակելու է խաղաղության օրակարգը, Հայաստանը պատրաստ է վերականգնել Մեղրիի երկաթուղին, ավտոճանապարհ կառուցել, պարզեցնել ընթացակարգերը, ապահովել անվտանգությունը, բայց ոչ որպես արտատարածքային միջանցք.– «Հայաստանում այս նախագիծն անվանում ենք Հայկական Խաչմերուկ: Բայց կարծում եմ՝ այս նախագիծն ավելի տարածաշրջանացնելու, ռեբրենդինգի ենթարկելու և այստեղ Եվրոպական խորհրդարանի բարձր ամբիոնից խաղաղության խաչմերուկ անվանելու ժամանակն է»:

Սույն նախագիծը, կարճ ժամանակում ձեռք բերեց լայն ակտուալություն՝ դառնալով սուր բանավեճերի և շատ հաճախ իրար հակասող քննարկումների առարկա թե՛ քաղաքագետների և վերլուծաբանների, թե՛ հասարակական տարբեր շերտերի շրջանակներում, թե՛ Հայաստանում և թե՛ այդ խաչմերուկի հնարավոր շահառու երկրներում:

Զեկույցում ներկայացվում է նախագծի վերաբերյալ ռուսական համապատասխան շրջանակներում (պաշտոնական շրջա-

նակներ, մեդիա ոլորտ, քաղաքագետ-վերլուծաբաններ) շրջանառվող հիմնական տեսլականները, դրանց համեմատական վերլուծությունը ՀՀ Կառավարության մոտեցումների հետ և այդ ամենի վերաբերյալ հեղինակի վերլուծական մեկնաբանությունը:

Զեկույցի հիմնագաղափարն է ի ցույց դնել ոչ միայն «Խաղաղության խաչմերուկի» վերաբերյալ ռուսական տեսլականները, այլև հարյուրամյա պատմական հետհայացք գցելով բացահայտել դրանց պլանավորված բնույթ կրելը:

### **Վահե Ավետիսյան** (Հայաստան, Երևան)

ԿԻԼԻԿԻԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ  
ՄԻՋՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

**Vahe Avetisyan** (Armenia, Yerevan)

РОЛЬ КИЛИКИЙСКОГО АРМЯНСКОГО ЦАРСТВА В  
МЕЖХРИСТИАНСКОМ ДИАЛОГЕ

**Vahe Avetisyan** (Armenia, Yerevan)

THE ROLE OF THE CILICIAN ARMENIAN KINGDOM  
IN THE INTER-CHRISTIAN DIALOGUE

Կիլիկյան Հայկական պետությունն ի դեմս Լևոն Մեծագործի՝ ԺԲ դ. վերջին և ԺԳ դ. սկզբին Մերձավոր Արևելքի քրիստոնեական երկրների շարքում դարձավ այն յուրահատուկ միավորը, որտեղ անկախ բազմաթիվ խնդիրներին քրիստոնեական բոլոր խոշոր համայնքները ստացան ազատ գործելու ու երկխոսության մեջ զարգանալու հնարավորություններ: Համակեցության նման մոտեցումը մշակվել էր դեռևս նախորդ շրջանում՝ Ներսես Շնորհալու և Ներսես Համբրոնացու անմիջական մասնակցությամբ: Թագադրման նախապատրաստման շրջանում Լևոնը շարունակեց երկխոսությունը Բյուզանդական ու Լատին եկեղեցիների հետ՝ արդյունքում ստանալով թագ և՛ Կոստանդնուպոլսից, և՛ Հռոմից: Հատկապես

շոշափելի էր այս առումով Լատին եկեղեցու հետ մերձեցումը: Արևմուտքից թագ ստանալու գաղափարը համոզեց հայ աշխարհիկ ու հոգևոր ավագանուն գնալու ձևական մի շարք զիջումների Հռոմին: Կաթոլիկ եկեղեցուն արված զիջումները, ըստ ամենայնի, ունեին ավելի հեռագնա նպատակ՝ կապված Անտիոքը Կիլիկիային միացնելու Լևոն Մեծագործի նկրտումների հետ: Անտիոքի բարոնները կաթոլիկ ուխտի անդամներ էին, ուստի Լևոնը, լավ հասկանալով Լատին եկեղեցու դիրքորոշման կարևորությունն ու խուսափելու համար հետագայում խաչակրաց իշխանության միացման կապակցությամբ սպասվող հավանական անհամաձայնությունից, թագն ընդունում է նաև հռոմեական եկեղեցու անունից՝ արտաքուստ դառնալով Լատինական Արևելքի մաս:

Անտիոքի ժառանգության համար պայքարով պայմանավորված՝ Լևոնը մեծ ուշադրություն էր դարձնում նաև քաղաքում զգալի կշիռ ունեցող ասորական համայնքին: Մինչև թագավոր օծվելը, Լևոնը ասորիների վրա ազդելու ակնկալիքով հովանավորում էր Անտիոքում նստող, Միքայել Մեծ կաթողիկոսի (1166–1199 թթ.) դեմ ընդվզած եպիսկոպոս Թեոդորոս Բարվեհեբունին: 1192/3 թ. նա Կիլիկիայում ստանալով Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Տղայի ու Լևոնի օժանդակությունը՝ ի հակաթոռություն Միքայել Մեծի հռչակվում է ասորիների կաթողիկոս Հովհաննես անունով: Սակայն Գրիգոր Տղայի մահից (1193 թ.) շատ չանցած, նա ևս մահանում է և փոփոխված իրավիճակում նպատակահարմար է դառնում համագործակցությունը կաթողիկոս Միքայելի հետ:

Չնայած Լատին ու Հայ եկեղեցիների միության փորձերին, ԺԳ դ. բյուզանդական Ուղղափառ եկեղեցու հավատացյալներն իրենց կենտրոնների մեծ մասը պահպանեցին Կիլիկիայում: Դրանք հանդիսանում էին Անտիոքի բյուզանդական պատրիարքությանը ենթակա թեմեր, որոնցից կարևորներն էին Տարսնի, Անարգաբայի, Սելևկիայի միտրոպոլիտությունները, Մամես-

տիայի, Ադանայի, Պոմպեյոպոլիսի ու Մարտիրոսուպոլիսի ավտոկեֆալ ամբիոնները, իսկ մամլուքների կողմից Անտիոքի իշխանությունը 1268 թ. վերջնականապես գրավելուց հետո Անտիոքի Ուղղափառ պատրիարքության աթոռներն ամրապնդվեցին առավելապես Կիլիկիայում: 1210 թ. Կիլիկիայում փառահեղ ընդունելության է արժանանում Անտիոքի հունական պատրիարք (մելկիտ) Սիմեոն II Աբու Շաիրը (1206–1242 թթ.): 1211 թ. հունվարի 6-ին նա Սսում, Լևոնի և Ռայմունդ-Ռուբենի ներկայությամբ ժամերգություն է կատարում Բյուզանդական եկեղեցու հավատացյալների համար, ապա նրան շնորհվում են Տարսնում ու Մամեստիայում Լատին եկեղեցուն պատկանող որոշ վանքեր և տաճարներ: 1230-ական թթ. Կիլիկիայի ու Նիկիայի կայսրության միջև սկսված երկխոսության մեջ Սիմեոն II-ը նորից կենտրոնական դիրքում էր հանդես գալիս: Չնայած Բյուզանդիայի թուլացմանն ու Լատին եկեղեցու դիրքերի ուժեղացմանը Մերձավոր Արևելքում, Կիլիկիայում Հույն Ուղղափառ եկեղեցու հետևորդ համայնքը շարունակեց իր դերակատարությունը թագավորության արտաքին ու ներքին կյանքում: Ավելին, տարբեր պատճառներով այն ավելի համախմբված հանդես եկավ այդուհետ՝ ցուցաբերելով մեծ հավակնություններ:

**Վահրամ Բալայան** (Հայաստան, Երևան)  
ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՅ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՂՆԵՐԻ ԴԵՐՈ  
ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԵՎ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՀԵՏ  
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՊՊԵՐԻ ԱՄՐԱՊՆԴՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ  
(1813–1920 ԹԹ.)

**Ваграм Балаян** (Армения, Ереван)  
РОЛЬ АРМЯНСКИХ ПРОМЫШЛЕННИКОВ ШУШИ В  
УКРЕПЛЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ СО СТРАНАМИ И  
ПОСЕЛЕНИЯМИ РЕГИОНА (1813–1920 ГГ.)

**Vahram Balayan** (Armenia, Yerevan)  
THE ROLE OF ARMENIAN INDUSTRIALISTS OF SHUSHI IN  
STRENGTHENING ECONOMIC TIES WITH THE COUNTRIES  
AND SETTLEMENTS OF THE REGION (1813–1920)

19-րդ դարի սկզբներից՝ ցարական տիրապետության հաստատման առաջին իսկ օրերից, Շուշին օրեցօր դառնում էր տարածաշրջանի վարչական, քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կենտրոն:

Սկզբնական շրջանում բերդաքաղաքը հայտնի էր որպես արհեստագործական կենտրոն: Շուշեցի հայ ոսկերիչների և ադամանդագործների արտադրանքը սպառվում էր Ռուսաստանում, Ֆրանսիայում, Մերձավոր Արևելքի և Միջին Ասիայի երկրներում: Բերդաքաղաքում արտադրված կրաքարը, աղյուսը, փայտանյութը մեծ պահանջարկ ունեին հարևան գավառներում: Շուշիում գործված գորգերն ու կարպետները զարդարում էին Եվրոպայի, Ռուսաստանի և արևելքի երկրների պալատներն ու բնակարանները:

19-րդ դարի 70–80-ական թվականներից Շուշին ներքաշվեց համառուսաստանյան շուկայի մեջ: Հայ դրամատերերը իրենց միջոցները տեղափոխեցին արտադրության առավել շահավետ ոլորտներ՝ ստեղծելով զանազան գործարաններ ու ֆաբրիկաներ:

20-րդ դարի սկզբներին Շուշիում կային 570 արհեստանոց-



ներ, ֆաբրիկաներ, արտադրական կենտրոններ: Այդ գործարանների զգալի մասը զբաղվում էր մետաքսի արտադրությամբ: Այդ ուղղությամբ Ռուսաստանի երկրամասերի մեջ Արցախը գրավում էր 2-րդ տեղը և տալիս էր Անդրկովկասի մետաքսի արտադրության 35 տոկոսը: Շուշիում պատրաստած մետաքսաթելը և դրանից գործած կտորները բավականին որակյալ էին ու տարածված էին Պարսկաստանում, Մերձավոր Արևելքի երկրներում, Ռուսաստանում, Եվրոպայում: Շուշիի և գավառի մետաքսագործները սերտորեն կապված էին «Ա. և Վ. Սապոժնիկովներ», «Ա. Իլին որդիների հետ և Կ», «Ե.Ա. Սոկոլիկովա» մետաքսի առևտրով զբաղվող խոշորագույն ընկերությունների հետ:

19-րդ դարի վերջերին Այսրկովկասում հունդի աճեցման և տարածման գործը կենտրոնացված էր երեք ընտանիքների ձեռքում, որոնցից Տեր-Գրիգորյանները շուշեցի էին:

Շուշեցի առևտրականները «յապոն» անվանված հունդը ծովային ճանապարհով տեղափոխում էին Հունաստան, իսկ այնտեղից՝ Արցախ:

Շուշեցի մեծահարուստներ Խուբլարյանների և Սողոմոնյանների Ակնայում (Ադրամում) կառուցած սպիրտի ու գինու գործարաններից Կովկասի քաղաքներ, Ռուսաստան և Եվրոպական երկրներ 19-րդ դարի վերջերին արտահանում էին տարեկան 100.000 փուֆ տարբեր տեսակի խմիչքներ:

1891–1895 թթ. Շուշիում գործում էին կաշվի 6, օճառի 5, ներկարարական 10 և աղյուսի 2 գործարաններ, որոնց արտադրանքը հիմնականում սպառվում էր հարևան երկրներում ու շրջակա բնակավայրերում:

Քննարկվող ժամանակահատվածում Շուշին դարձել էր խոշոր առևտրական կենտրոն: Գերմանական «Ալգեման ցայտունգ» թերթը 1846 թ. նոյեմբերի 15-ի համարում գրել է. «Ղարաբաղի գլխավոր քաղաքը՝ Շուշին, առանց չափազանցության, կարելի է համարել Կովկասյան Զիբրալթար»:

Թառույթանների, Հախումյանների, Խանդամիրյանների ընտանիքները Շուշիից հսկում էին մի մեծ առևտուր, որի միջոցով իրար էին կապում աշխարհի չորս ծայրերը՝ Չինաստանից մինչև Արևմտյան Եվրոպա, Հնդկաստանից մինչև Ռուսաստան և Սկանդինավյան երկրներ:

Տնտեսության խթանման նպատակով Շուշիում գործում էին նաև բանկեր և վարկային կազմակերպություններ:

### **Վանիկ Վիրաբյան** (Հայաստան, Երևան)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ.  
ՀՀ ԱՐՏԱՔԻՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՇՎԱՐԿՆԵՐԻ ՁԱԽՈՂՈՒՄԸ

### **Ваник Вирабян** (Армения, Ереван)

ПАДЕНИЕ ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ:  
ПРОВАЛ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИХ РАСЧЕТОВ РА

### **Vanik Virabyan** (Armenia, Yerevan)

THE FALL OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA:  
THE FAILURE OF RA FOREIGN POLITICAL CALCULATIONS

Անկախության հռչակման պահին Հայաստանի Հանրապետությունը ի դեմս անգլիացիների կարծես թե արդեն ուներ հուսալի հովանավոր, ակնկալելով վերջիններիս դիվանագիտական-նազմական աջակցությունը: Հայկական կողմը չափից ավելի չարդարացված մեծ հույսեր կապեց հաղթող պետություններից սպասվող օգնության հետ՝ հօգուտ Հայաստանի հանգուցալուծելու սահմանների և ՀՀ ինքնիշխանության հարցը: Այդ խնդրում դաշնակիցները խաբուսիկ հույսեր ներշնչեցին բարեկամ համարվող հայ ժողովրդին, ինչն էլ պայմանավորեց ՀՀ ծախողումները արտաքին քաղաքականությունում և մասնավորապես արտաքին քաղաքական հաշվարկներում ու ընտրանքում, որին նպաստեցին նաև դաշնակիցների թղթային-դեկլարատիվ հայտարարությունները:

Այդուհանդերձ, անմիջական հարևանների՝ Ադրբեջանի ու Վրաստանի հետ Հայաստանի հարաբերությունները մնացին լարված: Պատերազմական բնույթի բախումները չվճռեցին կուտակված խնդիրները, սահմանների մասին հարցերը մնացին չլուծված: Չարդարացան սպասելիքները նաև Փարիզի վեհաժողովից: Պատմաքաղաքական իրողությունների արժևորման ու պատմական փաստերի իրատեսական գնահատումների առումով հետաքրքիր է Է. Անդերսենի և Գ. Պարխուլաձեի փորձագիտական եզրահանգումը: Համաձայն որի, Հայաստանի քաղաքական ղեկավարության միամտությունը արտահայտվեց հարավկովկասյան հարևանների՝ Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ հարաբերությունների զարգացման մեջ, կապված Հայաստանի առաջնորդների ենթադրության հետ, որ ծագած տարածքային բախումները մեծ տերությունների կողմից կլուծվեն իրենց օգտին որպես հատուցում և շնորհակալություն հայկական ջանքերի համար պատերազմի ժամանակ՝ ըստ այդմ հրաժարվելով հարևանների հետ դրանք բանակցությունների միջոցով լուծելուց:

Այդպիսի մոտեցման հետևանքով, 1918 թ. վերջին տեղի ունեցավ Վրաստանի հետ Հայաստանի ռազմական բախում, որը զգալի վնաս հասցրեց երկուսին էլ, իսկ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև սկսվեց երկարատև «հիբրիդային» պատերազմ վիճելի տարածքներին՝ Արցախին, Ջանգեզուրին և Նախիջևանին տիրելու համար: Այն ուղեկցվեց էթնիկական զտումներով և ընդհատվեց միայն երկու հանրապետությունների անկմամբ: Ըստ վերոնշյալ կովկասագետների, հենց այդ պատերազմի ընթացքում բրիտանական զինված ուժերի հրամանատարությունը, որի վրա դրված էր «օբյեկտիվ և ազնիվ միջնորդի» դերի ստանձնումը, փաստացի կանգնեցին նավթով հարուստ Ադրբեջանի կողքին:

Միայն 1920 թ. օգոստոսի 10-ին հաղթող տերությունները կարծես թե հաշվի առան Հայաստանի շահերը Թուրքիայի հետ

Սևրի հաշտության պայմանագիրը ստորագրելիս: Ըստ պայմանագրի, Հայաստանին պետք է տրվեր Օսմանյան կայսրության տարածքների մի մասը: Սակայն այդ պայմանները մնացին թղթի վրա: Թուրքիայում այդ պայմանագիրը չճանաչվեց ո՛չ սուլթանական կառավարության և ո՛չ քեմալականների կողմից, և ընդ որում հաղթող երկրներից ոչ մեկը ցանկություն չհայտնեց օգնել Հայաստանին այդ տարածքները միացնել ռազմական ուժի օգնությամբ: Արդյունքում այդ ամենը հանգեցրեց հայթորքական պատերազմի և Հայկական Առաջին Հանրապետության պարտության:

Ակնհայտ էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանն անվերապահորեն չէր աջակցի Արևմտյան տերություններին կառչած ու բոլշևիկների դեմ անսքող թշնամության ձգտող քաղաքական ուժի կողմից կառավարվող հանրապետությանը, որի արևմտյան մտասևեռումը ճակատագրական եղավ, քանզի ուշացումով ակնհայտ դարձավ, որ ՀՀ քաղաքական ղեկավարությունը սխալվել է իր հաշվարկներում, նույնիսկ չփորձեց ավելի արագ գործել Խորհրդային աջակցությունը շահելու համար:

**Վարդգես Սաֆարյան** (Հայաստան, Երևան)

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՐՅԱԽՈՒՄ  
44-ՕՐՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ (2021–2023 ԹԹ.)

**Вардгес Сафарян** (Армения, Ереван)

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В АРЦАХЕ ПОСЛЕ  
44-ДНЕВНОЙ ВОЙНЫ (2021–2023 ГГ.)

**Vardges Safaryan** (Armenia, Yerevan)

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN ARTSAKH AFTER  
THE 44-DAY WAR (2021–2023)

2020 թ. Արցախյան 44-օրյա պատերազմից հետո հսկայական թվով հուշարձաններ մնացին ադրբեջանական վերահսկողու-

թյան տակ: Ադրբեջանը շարունակեց պատմամշակութային ժառանգության ոչնչացումը՝ խախտելով միջազգային բոլոր նորմերը:

2021 թ. սեպտեմբերի 27-ին Ստրասբուրգում ընդունվել է Լեոնային Ղարաբաղի հակամարտության հումանիտար հետևանքների վերաբերյալ ԵԽԽՎ քանաձև, որը դատապարտում է վերջին 30 տարիների ընթացքում Ադրբեջանում հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացումը:

2021–2022 թթ. Արցախի Հանրապետության հսկողության տակ մնացած հատվածում շարունակվել են հնագիտական ուսումնասիրությունները:

Զեկուցման նպատակն է ներկայացնել 44-օրյա պատերազմից հետո Արցախի տարածքում իրականացված հնագիտական հետազոտությունները:

Նշված ժամանակահատվածում պեղման-մաքրման աշխատանքներ են իրականացվել Արցախի Հանրապետության Մարտունու, Մարտակերտի և Ասկերանի շրջաններում:

Զեկույցում կներկայացվեն.

– Ծովատեղ գյուղի «Կարմիր եկեղեցու» պեղման արդյունքները (2022 թ. հուլիս 31 – օգոստոս 9): «Կարմիր եկեղեցին» Մելիք Փաշայանների դամբարանն է: Այն գտնվում է Մարտունու շրջանի Ծովատեղ գյուղի արևելյան կողմում, գերեզմանոցի տարածքում մի բլրակի վրա:

– ԱՀ Ասկերանի շրջանի Պատարա գյուղի Հավխաղաց լեռնաճյուղի փեշին «Շինատեղ» կամ «Տնտեղեր» անվան տակ հայտնի տեղամասում հողային աշխատանքների ժամանակ բացված վաղ քրիստոնեական սալարկղային դամբարանների զննման արդյունքները (2022 թ. օգոստոսին):

– Փրջամալ գյուղից մոտ 2,5–3 կմ արևելք (Ստեփանակերտ – Հասանաբադ խաչմերուկի կողքին) չհասած «Ալիբեյի թալա» կոչվող վայր, ճանապարհի աջ կողմում և «Զինավուր ծար» վայրում, Կոթ գյուղի մոտակայքով անցնող ճանապարհի հարավային կողմում բացված վաղ քրիստոնեական սալարկղային դամբարանադաշտը:

– ԱՀ Մարտակերտի շրջանի Քոլատակ գյուղի Մեծարանից Սբ. Հակոբավանքի վանքային համալիրում կատարած պեղումները (2023 թ. օգոստոսի 1 – օգոստոսի 21):

– ԱՀ Մարտակերտի շրջանի Վաղուհաս գյուղի արևելյան հատվածում, «Քինչի հող» տեղամասում հողային աշխատանքների ժամանակ բացահայտված է մ.թ.ա. VII–IV դդ. դամբարանադաշտի նյութերը (2023 թ փետրվար):

– ԱՀ ԿԳՄՄՆ «Պատմական միջավայրի պահպանության պետական ծառայություն», ՊՈԱԿ-ի դաշտային աշխատանքների արդյունքում ի հայտ բերված նորահայտ հուշարձանները՝ խաչքարեր, խոնարհված եկեղեցիներ, գերեզմանոցներ, արձանագիր քարեր ու տապանաքարեր: Աշխատանքները հիմնականում տարվել են Մարտակերտի շրջանի Վաղուհաս, Հարությունագոմեր, Դրմբոն, Գետավան, Կիչան, Խնկավան, Ասկերանի շրջանի՝ Պատարա, Դահրավ, Քարագլուխ, Այգեստան, Մարտունու շրջանի՝ Խերխան, Ծովատեղ գյուղերի ու Ստեփանակերտ քաղաքի տարածքում:

### **Վիլեն Գաբրիելյան** (Հայաստան, Երևան)

ՑԱՐԱԿԱՆ ԲԱՔՈՒՆ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ  
ՆԵՐԴՐՄԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ. ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

### **Вилен Габриелян** (Армения, Ереван)

ЦАРСКИЙ БАКУ КАК ЦЕНТР ИНВЕСТИЦИЙ АРМЯНСКОГО  
КАПИТАЛА: ИСТОРИЯ И ПРАВО

### **Vilen Gabrielyan** (Armenia, Yerevan)

TZARIST BAKU AS AN INVESTMENT CENTER  
OF ARMENIAN CAPITAL: HISTORY AND LAW

Կուրի ծախսափնյակում և մինչև Ապշերոնյան թերակղզի ընկած տարածքներում հայերի բնակությունը թվագրվում է վաղ ժամանակներից: Հայերի ներկայության մատենագրական վկա-

յություններից է նաև Բուն Աղվանքում և Արցախ-Ուտիքում Վաչագան Բարեպաշտի թագավորության հանգամանքը:

Նոր ժամանակներում երկրամասի հայահոծ խոշոր կենտրոններից էր նաև Բաքու քաղաքը, ուր, հատկապես նավթարդյունաբերության զարգացման շրջանում, նկատվեց հայ բնակչության շարունակական աճ: Գիտելիքների և բնատուր գործարարական տաղանդի շնորհիվ երկրամասի հայերը աստիճանաբար մեծ ազդեցություն ձեռք բերեցին Բաքվի սոցիալ-տնտեսական կյանքում: Մեծ էր հայկական կապիտալի ներդրումը հատկապես նավթարդյունաբերության ոլորտում: Նշանավոր հայ նավթարդյունաբերողներից են Ալեքսանդր Մանթաշյանցը, Ղորղանյան եղբայրները, Լիանոսյան եղբայրները, Արկադի Տեր-Ակոպովը, թիֆլիսաբնակ վաճառականներ Բաբանասյանը, Կուկուջանյանը, գեներալ Արշակ Տեր-Ղուկասյանը, Պողոս, Հակոբ, Արշակ և Աբրահամ Ղուկասյան եղբայրները, Գրիգոր և Հովսեփ Թումայան եղբայրները, Առաֆեյան եղբայրները և այլն: Սակայն ոլորտում անմրցելի է Ալեքսանդր Մանթաշյանցը, որն իր շուրջը համախմբեց բոլոր հայ նավթարդյունաբերողներին՝ այսպես կոչված «հայկական նավթի» դերը մեծացնելով միջազգային շուկայում: 1889 թ. Ալ. Մանթաշյանցը և Մ. Արամյանցը հիմնեցին «Ա. Հ. Մանթաշյանց առևտրային տուն» ընկերությունը: Ալ. Մանթաշյանցի ֆինանսավորմամբ 1907 թ. կառուցվել է աշխարհում մինչ այդ ամենաերկար՝ 835 կմ երկարությամբ Բաքու-Բաթում նավթամուղը:

Այսպիսով՝ 19-րդ դարավերջին 20-րդ դարասկզբին Բաքվի հայ համայնքը լայն գործունեություն ծավալեց քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային ոլորտներում, սակայն 1917 թ. հեղափոխությունների հետևանքով Բաքվի հայ արդյունաբերողները կորցրին իրենց ունեցվածքը: Հայ արդյունաբերողների ժառանգության խնդիրը առ այսօր մնում է չլուծված:

**Տարոն Հակոբյան** (Հայաստան, Երևան)  
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՆՆԹԱՅՆԵՐՆ ԱՐՅԱԽՈՒՄ  
(1986–1992 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

**Тарон Акопян** (Армения, Ереван)  
ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В АРЦАХЕ (1986–1992 ГГ.)

**Taron Hakobyan** (Armenia, Yerevan)  
POLITICAL PROCESSES IN ARTSAKH (1986–1992)

1980-ական թվականների կեսերից մտավորականության և ուսանողության շրջանում սկսեցին բարձրաձայն քննարկվել ԼՂԻՄ-ում տասնամյակներ շարունակ կուտակված քաղաքական, տնտեսական, մշակութային հիմնախնդիրները՝ մատնանշելով հայկական պատմական երկրամասը մայր Հայաստանին վերամիավորելու՝ վաղեմի իղձերի իրագործման ուղիները:

Քննարկվող հարցերին գործնական ընթացք ապահովելու նպատակով Արցախում ստեղծվեցին ընդհատակյա և ոչ ընդհատակյա կազմակերպություններ:

Թեմայի շրջանակներում ներկայացվելու են հետևյալ դրույթները՝

- Արցախյան շարժման նոր փուլի համատեքստում ստեղծված կազմակերպությունների դերն ու նշանակությունը,
- ներքաղաքական խմորումները և դրանց ազդեցությունը Արցախյան շարժման նոր փուլի ընթացքի վրա,
- ԼՂՀ հռչակման իրավաքաղաքական գործընթացները և քաղաքական ուժերի դերը պետական ինստիտուտների ձևավորման վրա:



**Տիրուհի Բայբուրդյան** (Հայաստան, Երևան)  
ԱՂԻՐԲԵՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐՏՈՒՄԸ ԵՎ  
ՏԵՂԱԲՆԻԿՈՒԹՅԱՆ ԹԵԶԵՐԻ ԱՌԱՋՔԱՇՈՒՄԸ  
1940-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ  
ԿՈՂՄԻՑ (Ի.Պ. ՊԵՏՐՈՒՇԵՎՍԿԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)

**Тируи Байбурдян** (Армения, Ереван)  
СОЗДАНИЕ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА И  
ПРОДВИЖЕНИЕ ТЕЗИСОВ АВТОХТОННОСТИ СОВЕТСКОЙ  
ИСТОРИОГРАФИЕЙ 1940-Х ГОДОВ  
(НА ПРИМЕРЕ И.П. ПЕТРУШЕВСКОГО)

**Tiruhi Baiburdyan** (Armenia, Yerevan)  
THE CREATION OF THE HISTORY OF AZERBAIJAN AND THE  
ADVANCEMENT OF THE THESES OF INDIGENOUSNESS  
IN THE 1940S BY SOVIET HISTORIOGRAPHY  
(ON THE EXAMPLE OF I. P. PETRUSHEVSKY)

Հետազոտության թիրախում խորհրդային պատմաբան  
և արևելագետ Իլյա Պավլովիչ Պետրուշևսկիի (1898–1977  
թթ.) 1940-ական թթ. Ադրբեջանի պատմության վերաբերյալ  
աշխատություններն են և դրանցում առաջ քաշված թեզերի  
քննությունը: Ի. Պետրուշևսկիի և նրա հետազոտությունների  
ընտրությունը պատահական չէ: Հետազոտության առարկա են  
դարձել հեղինակի «Государства Азербайджана в XV веке», «Из  
героической борьбы азербайджанского народа в XIII–XIV веках»,  
«Краткая история Азербайджана», «Великий патриот Ширваншах  
Ибрагим» աշխատությունները: Դրանցում Ի. Պետրուշևսկին  
առաջ է քաշում «ադրբեջանցի ժողովրդի» տեղաբնիկության,  
հերոսական անցյալի, պատմության հնեցման հակազիտական  
տեսակետներ, այնպիսիք՝ «հին ադրբեջանցիների» գոյության  
փաստը, ադրբեջանցիների մարական կամ աղվանական նախ-  
նիներ ունենալու թեզերը, աղվանական, հայկական, իրանական  
պատմական կերպարների ադրբեջանական լինելու թեզերը

և այլն: Ի. Պետրուշևսկին ադրբեջանական է ներկայացնում նաև այն պետությունները և իշխանությունները, որոնք առաջացել են իրանական Ատրպատականի՝ հետագայում արաբամուսուլմանական անվանմամբ Ազարբայջանի տարածքում: Ադրբեջանականացվելուց չի խուսափում նաև Շիրվանշահերի պետությունը: Շիրվանշահ Իբրահիմին որպես ադրբեջանական հերոս ներկայացնելով՝ գիտնականը նշում է, որ հայրենասեր շիրվանշահի մեծ ծրագիրն էր ազատագրել Ադրբեջանը օտար տիրապետությունից:

Ըստ Պետրուշևսկիի, ադրբեջանցիների ամենահին նախնիները մարերն են, կասպերը, աղվաններն ու այլ ցեղեր, որոնք ապրել են Ադրբեջանի տարածքում մոտ երեք հազար տարի առաջ: Պետրուշևսկին ադրբեջանական ծագում է վերագրում նաև պարսիկ պոետներին՝ Նիզամիին, Խաղանի Շիրվանիին և այլոց: Պետրուշևսկին առաջիններից մեկն է, որ գործածության մեջ է դնում խիստ վտանգավոր Հարավային Ադրբեջան եզրույթը, որը առաջին անգամ նա օգտագործում է այսպես կոչված «Հարավային Ադրբեջանում» Թավրիզի 7-րդ դարի իրադարձությունները նկարագրելիս: Այս և նմանօրինակ այլ դեպքերի ու հարցերի քննությանն է նվիրված ներկայացվող զեկուցումը:

**Քնարիկ Ավագյան** (Հայաստան, Երևան)  
ՃԳՆԱԺԱՄԵՐԸ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ  
ՈՐՊԵՍ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ  
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ԽԹԱՆ (2000-ԱԿԱՆ ԹԹ.)

**Кнарик Авагян** (Армения, Ереван)  
КРИЗИСЫ В СТРАНАХ БЛИЖНЕГО ВОСТОКА КАК СТИМУЛ  
ДЛЯ РЕПАТРИАЦИИ АРМЯН ДИАСПОРЫ  
В АРМЕНИЮ (2000 – Е ГГ.)

**Knarik Avagyan** (Armenia, Yerevan)  
CRISES IN MIDDLE EASTERN COUNTRIES AS A STIMULUS FOR  
REPATRIATION OF DIASPORA ARMENIANS  
TO ARMENIA (2000S)

Պարբերական ու տևական պատերազմների հետևանքով Մերձավոր և Միջին Արևելքում տեղի ունեցող արմատական գործընթացներն այժմ արդեն հանգեցրել ու հանգեցնում են տարածաշրջանի բնիկ և այլէթնիկ ժողովուրդների կոտորածների ու տեղահանության, իսկ հայկական «Մայր գաղութների» հայաթափությամբ՝ նաև քրիստոնեաթափման:

2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի ահաբեկչության հետևանքով ՆԱՏՕ-ի և իսլամական ահաբեկիչների կողմից Մերձավոր Արևելքի երկրներում (Իրաք, Սիրիա, Լիբանան և այլն) սկիզբ առած ռազմաքաղաքական դրության ու սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի հետևանքով ստվարացել է այդ երկրներից հայերի տարերային ներհոսքը Հայաստանի Հանրապետություն:

«Հ կառավարությունը, հատկապես սփյուռքի նախարարության գոյության ընթացքում (2008–2018 թթ.), հնարավոր բոլոր միջոցներով աստարել է հայրենադարձվել ցանկացողներին, նպաստել Հայրենիքում ներգաղթյալների սոցիալ-տնտեսական և կրթամշակութային համարկմանը (ինտեգրացիային):

«Հ սփյուռքի նախարարությունը մշտական կապ է պահպանել վերոնշյալ համայնքներում գործող ՀՀ դեսպանատների և

հայկական համայնքային կառույցների հետ, դյուրացվել է ՀՀ քաղաքացիություն ստանալու գործընթացը:

Հայաստանում նորեկներին աջակցելու նպատակով փոփոխություններ են կատարվել ՀՀ մի շարք իրավական ակտերում, ներառյալ ՀՀ կառավարության որոշումներում, տարբեր գերատեսչական ակտերում:

ՀՀ կառավարությունը կազմակերպել է հայրենադարձների տեղավորումը, լուծել նրանց առողջապահական ու կրթական հարցերը՝ փոխհատուցելով դրանց հետ կապված ծախսերը պետության, ինչպես նաև սփյուռքյան ու միջազգային բարեգործական կազմակերպությունների օժանդակությամբ: ՀՀ սփյուռքի նախարարությունը, գործակցելով տարբեր գերատեսչությունների և կազմակերպությունների հետ, աջակցել է հայրենադարձների աշխատանքով ապահովմանը: Նրանց համար կազմակերպվել են տարատեսակ դասընթացներ ու վերապատրաստման ծրագրեր, մշակութային միջոցառումներ, երիտասարդական ծրագրեր և այլն: Հայաստանի հասարակական տարբեր շերտերը, ինչպես նաև անհատները, հնարավորությունների սահմաններում, իրենց անմնացորդ նպաստն են բերել հայրենադարձ սփյուռքահայերին օժանդակելու և հայրենիքում նրանց ինտեգրմանն աջակցելու գործին:

Այդուհանդերձ, երկու տասնամյակների ընթացքում խնդրահարույց տարածաշրջանի իրարահաջորդ ճգնաժամերի հորձանուտում հայտնված համայնքների և/կամ սփյուռքահայ համապատասխան քաղաքական ու կրոնական կառույցների կողմից հայության կազմակերպված հայրենադարձության ծրագիր այդպես էլ չի մշակվել: Փոխարենը, սփյուռքյան որոշ կազմակերպություններ միջազգային համապատասխան կառույցների և տարբեր երկրների (ԱՄՆ, Կանադա, Ավստրալիա, Շվեդիա և այլն) կառավարությունների գործակցությամբ գաղթականներ ընդունելու մասնաբաժիններ [Quota] են բացել տվել՝ իրականացնելով Մերձավոր Արևելքից հայերի, ինչպես

նաև Հայաստան ժամանած հայրենադարձների արտերկիր տեղափոխելու իրենց «ավանդական» ծրագիրը:

Արդի աշխարհաքաղաքական մարտահրավերներն առավել քան առիթ պետք է դառնան համասփյուռքյան առաջնահերթությունների վերարժևորման, համայնքային կյանքը սփյուռքում բարոյահոգեբանական, գաղափարագործնական առումով արմատապես վերանայելու և վերակազմակերպելու համար՝ պասիվ հայապահպանությունից անցում կատարելու գործնական հողապահպանություն՝ «Դեպի Երկիր» կազմակերպված հայրենադարձության և հայրենաշինության:

**Александр Акопян, Лусине Гушян**  
(Россия, Москва, Санкт-Петербург)  
МЕЖДУ КУЛЬТУРАМИ И ЭПОХАМИ:  
БИОГРАФИЯ ВЕЩИ НА ПРИМЕРЕ ОДНОГО АРМЯНСКОГО  
ШЕЙНО-НАГРУДНОГО УКРАШЕНИЯ

**Ալեքսանդր Հակոբյան, Լուսինե Դուշյան**  
(Ռուսաստան, Մոսկվա, Սանկտ-Պետերբուրգ)  
ՄՇԱԿՈՒՅԹՆԵՐԻ ԵՎ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ.  
ԱՌԱՐԿԱՅԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՄԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ  
ԿՐԾՔԱԶԱՐԴԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ

**Aleksandr Hakobyan, Lusine Ghushchyan**  
(Russia, Moscow, Sankt-Peterburg)  
BETWEEN CULTURES AND ERAS: BIOGRAPHY OF A THING  
USING THE EXAMPLE OF ONE ARMENIAN NECK  
AND CHEST DECORATION

Материальный поворот, спровоцированный акторно-сетевой теорией Б. Латюра, подвел исследователей к проблематике приобретения предметом собственного пути бытования или, по И. Копытоффу, «биографии вещи».

В докладе обсуждается аргументность и темпоральность бытования предмета женского костюма, воспринимающийся как маркер армянской культуры. Это двух или трехрядный предмет, изготовленный из металла. Верхний ряд образован из штампованных или литых S-образных обойм, нашитых или нанизанных на ленту с выделенным центром в виде крупной фигуры, имеющей подвески. На концах этого ряда симметрично расположены фигурные пластины. Верхний ряд имеет подвески в виде продолговатых фигурок, которые могут завершаться привесками в виде монет или кружков.

Такие шейно-нагрудные украшения имеют зафиксированное бытование в городской среде ряда армянских историко-этно-

графических областей. Фотографии и рисунки указывают на их распространение из Эрзерума в Александрополь и Ахалцих; ряд типологически схожих предметов отсылает к побережью озера Ван.

Критериями, выделяющими данный предмет, являются: материал, техники изготовления, форма фигур основного ряда, выделенность центра, последующие ряды подвесок, их форма (наблюдается некоторая вариативность в категоризации). Материал изготовления демонстрирует серебро как норму, а золото - как акцентирование высокого статуса владелицы украшения и ее семьи в городской среде.

Длина этих предметов указывает на традиционный способ их ношения. Так, декоративная часть предмета из собрания РЭМ имеет длину 25,7 см, что указывает на приспущенный способ ношения в локальной армянской традиции. Это составляет аналогию с вариантами греческой традиции расположения предмета, что отличает их от армянской ванской, грузинской месхетинской, а также ближневосточных и североафриканских локальных традиций. В арабской традиции такие украшения носились плотно прилегающими к горлу, а крупные подвески могли ниспадать почти до пояса.

В региональной литературе, охватывающей описанный ареал, такие украшения не включаются в круг османских ювелирных традиций. При этом, в электронных базах фотографий (например, Pinterest) встречаются дебаты, в которых рассматриваемые украшения, презентуемые как турецкие, вызывают дискуссии и оспариваются в пользу египетской атрибуции. Вместе с тем, в первой половине XX в. происходил переход ряда украшений, в том числе обсуждаемого, в курдскую среду, результат чего фиксируется photographиями, начиная с 1950-х гг. В настоящее время данные украшения воспринимаются как устойчивый элемент курдского женского костюмного комплекса.

Важным источником для исследования культурной биографии вещи в исторической перспективе являются музейные собрания. Однако они недостаточно укомплектованы предметами, бытовавшими до XIX в., а актуальное экспонирование не предполагает демонстрацию тотального типологического ряда. Между тем, в экспозиции НМИБ в Софии представлены предметы III в. н. э., соответствующие некоему архетипу рассматриваемого украшения: они имеют основной ряд обойм, заканчивающихся фигурными пластинами, а в одном случае и ярко выраженный центр.

Проблематизация ареальности типологически схожих предметов позволяет обнаружить культурные связи средиземноморских и понтийских локальных традиций, возникшие в достаточно раннее время. Консерватизм традиционной культуры, в особенности, когда речь идет об элементах женского костюма, позволил вариантам данного украшения сохраниться внутри отдельных локальных традиций вплоть до настоящего времени.

**Андрей Бедрик** (Россия, Ростов-на-Дону)  
ИСТОРИЧЕСКАЯ РОДИНА В СОХРАНЕНИИ  
ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ АРМЯНСКОЙ  
ОБЩИНЫ РОСТОВСКОЙ ОБЛАСТИ

**Անդրեյ Բեդրիկ** (Ռուսաստան, Դոնի Ռոստով)  
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԴԵՐՈՇ ՌՈՍՏՈՎԻ ՄԱՐԶԻ  
ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԷԹՆՈՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ  
ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

**Andrey Bedrik** (Russia, Rostov on Don)  
HISTORICAL HOMELAND IN PRESERVING  
THE ETHNOCULTURAL IDENTITY OF THE ARMENIAN  
COMMUNITY OF THE ROSTOV REGION

Армянская община Юга России является одним из самых многочисленных и укоренных национальных сообществ мно-



гонационального общества России. Несмотря на последующие миграции армян в регион, больше половины современных донских армян (52,4 %) считают себя приемниками крымских переселенцев конца XVIII в. Добившись высокого уровня интеграции в социально-экономическую, культурную, политическую жизнь региона, значительная часть армянской общины в условиях длительного, у многих многопоколенного проживания в инонациональном окружении, сумела сохранить многие характерные черты этнокультурной специфики. Важнейшим фактором сохранения этнокультурной специфики армян региона является этническое сознание армян, его опорные константы. Символами их национальной идентичности являлись и являются: первое в истории принятие христианства как государственной религии (301 г.н.э.), суверенная национальная Армянская церковь, графическая форма письменности, самобытные формы культовой архитектуры, характерные черты образа жизни, семьи, национального характера.

Вместе с тем, исторический опыт адаптации донской армянской общины к условиям инонациональной среды, сохранения этнонациональной самобытности имеет не только общие черты с другими армянскими диаспорами, но и существенную специфику, обусловленную особенностями процесса его формирования. Перемещения армян за пределы исторической родины происходили как стихийно, так и организовано. Компактное расселение донских армян стало чрезвычайно важным условием устойчивого воспроизводства ими этнокультурной специфики. Компактность поселения донских армян, сохраняющаяся в течение двух с лишним веков, плотность армянской национальной среды на нижнем Дону, которая, естественно, постепенно размывалась, тем не менее создавала благоприятные условия для повседневного общения армян, создания моноэтнических семей, организации культурной и

религиозной жизни на основе национальных традиций и, в конечном счете, для относительно устойчивого воспроизводства основной массой донских армян этнокультурной специфики, хотя влияние культуры преобладающего русского населения неизбежно усиливалось.

Свою роль в сплоченности донских армян, относительной устойчивости воспроизводства ими этнокультурных ценностей в течении длительного периода сыграло общее происхождение ядра донской общины, представители которого переселились на Донскую землю из Крыма, где обрели черты субэтнической группы армянского народа, в т.ч. диалектические. Существенное значение для устойчивого воспроизводства донскими армянами основ армянской идентичности имело так же длительное автономное существование уже в регионе Дона. Результаты социологического исследования также свидетельствуют о том, что ряд базовых идентификационных признаков этнической идентичности сохраняется, в том числе у тех армян, которые потомственно проживают в Донском крае длительное время. Большинство местных армян используют армянский и русские языки в качестве родного, проявляют заинтересованность в сохранении этнокультуры. Значительная часть донских армян сохраняет связи с армянами в Республике Армения и в соседних регионах России. Идентичность донских армян, являющихся гражданами России, является многосоставной, гибридной, в ней представлены признаки, черты как армянской, так и российской идентичностей («русский армянин»). Абсолютное большинство традиционных донских армян принадлежит российской и армянской культурам одновременно.

**Андрей Тихомиров** (Беларусь, Гродно)  
АРМЯНЕ В БЕЛАРУСИ: ОТ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА  
ЛИТОВСКОГО ДО СОВРЕМЕННОСТИ

**Անդրեյ Տիխոմիրով** (Բելառուս, Գրոդնո)  
ՀԱՅԵՐԸ ԲԵԼԱՌՈՒՍՈՒՄ ԼԻՏՎԱԿԱՆ ՄԵԾ  
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՄԻՆՉ ՕՐՍ

**Andrey Tikhomirov** (Belarus, Grodno)  
ARMENIANS IN BELARUS FROM THE GRAND DUCHY  
OF LITHUANIA TO THE PRESENT DAY

История присутствия армян на территории Беларуси изучается только со второй половины 90-х годов XX века. Научный интерес к данному вопросу появился в связи с заметными миграционными процессами с конца 80-х годов XX века. Миграции были связаны главным образом с вооружёнными конфликтами в республиках Закавказья и других регионах СССР и стали одним из факторов формирования современной армянской диаспоры Беларуси. Между тем, история контактов и культурных связей между Арменией и Беларусью уходит в глубину веков. С XIV в. через белорусские земли проезжали армянские купцы, в период Великого княжества Литовского и Речи Посполитой переводчики-армяне служили при монарших дворах. В городах селились ремесленники и купцы. В XVIII в. Ян (Ованес) Маджарский (Маджарянец) создал в Слуцке знаменитую мануфактуру для производства «контушовых поясов», известных впоследствии как слуцкие. В это период они были одним из узнаваемых элементов одежды шляхетских элит, а уже в XX и в начале XXI вв. стали одним из символов Беларуси. В XX в. многие армяне внесли значительный вклад в развитие образования, науки, культуры, техники, государственного управления в Беларуси. В период Великой Отечественной войны они воевали в составе антифашистского подполья, партизанских отрядов и участвовали в

оборонительных боях и освобождении Беларуси. В конце XX в. постепенно сложилась организационная структура армянского сообщества в стране. Армяне Беларуси стараются сохранить язык, культуру, исторические традиции и активно участвуют в общественной жизни. Таким образом, армяне являются исторической этнической группой в Беларуси, проживающей на протяжении нескольких столетий и оказавшей значимое влияние на развитие страны.

**Артак Магальян** (Армения, Ереван)

ФАЛЬСИФИКАЦИЯ ИСТОРИИ МЕЛИКСТВ АРЦАХА В  
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

**Արտակ Մաղալյան** (Հայաստան, Երևան)

ԱՐՅԱԽԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ  
ԿԵՂՈՒԽԱՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

**Artak Maghalyan** (Armenia, Yerevan)

THE FALSIFICATION OF THE HISTORY OF  
ARTSAKH MELIKDOMS IN THE AZERBAIJANI HISTORIOGRAPHY

История меликств Арцаха является одним из важнейших звеньев в истории Армении. В условиях потери Арменией государственности Арцахские меликства оставались той единственной силой и платформой, на основе которой, при возможности, могло быть восстановлено армянское государство.

Не секрет, что азербайджанская историография на протяжении многих лет не жалеет сил и средств, чтобы в кривом зеркале доморощенной исторической науки исказить историю Армении и всего армянского наследия.

В этом контексте, по понятным причинам, основной мишенью азербайджанского «историостроительства» стало прошлое и настоящее армянского Арцаха. Практически нет

ни одного периода в истории Арцаха, который не был бы последовательно сфальсифицирован азербайджанскими горе-историками. Одной из главных тем их фальсификации является проявление армянской государственности в Арцахе - история меликств Хамсы. На эту тему в Азербайджане и за его пределами издаются «труды», в которых, меликства Арцаха, вопреки научно-исторической литературе и многочисленным историографическим первоисточникам, представляются как так называемые «албанские образования». Азербайджанская пропагандистская машина эти антинаучные «труды» переводит на различные языки и распространяет по всему миру.

В нашем докладе, под неоспоримым свидетельством многочисленных достоверных фактов, обнажаются подлоги и фальсификации азербайджанских псевдоисториков, касающиеся истории Арцахских меликств XVII-XIX веков, а благодаря историографическим первоисточникам и научной литературе демонстрируется несостоятельность их искусственных «теорий».

**Бао Йи** (Китай, Пекин)

РЕГИОНАЛЬНОЕ КУЛЬТУРНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО С  
ОПЫТОМ СОТРУДНИЧЕСТВА КИТАЯ В РАМКАХ ШОС

**Բաո Յի** (Չինաստան, Պեկին)

ՉԻՆԱՍՏԱՆԻ՝ «ՇԱՆՀԱՅԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ  
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ» ՓՈՐՁԻ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ  
ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ  
ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

**Bao Yi** (China, Beijing)

REGIONAL CULTURAL COOPERATION WITH CHINA'S  
XPERIENCE OF COOPERATION WITHIN THE SCO

Культурные особенности стран, расположенных в регионе ШОС, характеризуются сложностью и многообразием, где есть

различные цивилизации и религии. Исторически сложилось так, что культуры и цивилизации имели длительные контакты, учились друг у друга на протяжении долгого времени.

Культурное сотрудничество в рамках ШОС придает уважения к многообразным цивилизациям, уважения к общим культурным различиям и различиям всех стран, устранения разногласий и противоречий в разных культурах, совместного развития, взаимного обмена опытом и интеграции.

Культурное сотрудничество ШОС также способствовало установлению политического взаимодоверия между членами ШОС, заложив основу для экономического развития. Культурные обмены и сотрудничество, постоянные контакты, диалог, укрепляющие взаимное доверие друг к другу, способствуют установлению взаимного доверия между народами и в значительной степени способствуют процветанию и стабильности в региональной экономике.

**Ван Джин** (Китай, Пекин)  
РОССИЙСКО-КИТАЙСКОЕ ФИНАНСОВОЕ  
СОТРУДНИЧЕСТВО. ПОТЕНЦИАЛЬНЫЕ  
ВОЗМОЖНОСТИ АРМЕНИИ

**Վան Ջին** (Չինաստան, Պեկին)  
ՌՈՒՍ-ՉԻՆԱԿԱՆ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ:  
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐՈՒԺԱՅԻՆ ՀՆԱՐԱՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

**Wang Jing** (China, Beijing)  
RUSSIAN-CHINESE FINANCIAL COOPERATION:  
POTENTIAL OPPORTUNITIES OF ARMENIA

Армянская экономика сильно коррелирует с российской, и корректировки и изменения в российской экономике в условиях санкций оказывают глубокое влияние на Армению. После введе-

ния санкций Россия активно корректирует направление своего внешнеэкономического сотрудничества, а Китай и Россия достигли многих плодотворных результатов в области экономического, торгового и финансового сотрудничества.

Цель доклада – познакомить с новыми тенденциями китайско-российского экономического и финансового сотрудничества, а также рассмотреть возможные пути углубления экономического и финансового сотрудничества Армении с Китаем.

В статье показано влияние санкций западных стран на среднесрочную и долгосрочную динамику процентных ставок в России, международного торгово-экономического сотрудничества и валютных расчетов. Особое внимание уделено влиянию санкций на финансово-экономическое сотрудничество РФ и КНР. В результате финансовых санкций США и Запада против России и переориентации российской внешней торговли, доля юаня в международных торговых расчетах, внутренних и международных торговых операциях России продолжает расти. В этих условиях вопрос о том, как российская экономика может получить устойчивый, безопасный и доступный приток капитала для продвижения экономических структурных реформ и оптимизации размещения долговой валюты, а также как российские предприятия и финансовые институты могут требовать стабильных инвестиционных целей и каналов для получения юаневой ликвидности в свои руки, также становится важным элементом китайско-российского финансового сотрудничества в ближайшем будущем.

В дальнейшем, китайско-российское финансовое сотрудничество может продолжаться по следующим направлениям: ускорение стыковки китайской платежной системы CIPS с Российской SPFS, в России создать Оффшорный расчетный центр в юанях, содействовать агентствам по управлению капиталом и инвестиционным банкам двух стран в проведении пред-

варительных исследований для выхода на рынки капитала друг друга, ускорить построение региональной валютной системы с помощью механизмов многостороннего сотрудничества, как ШОС и БРИКС.

**Вачаган Чолахян** (Россия, Саратов)

АРМЕНИЯ КАК МЕЖЦИВИЛИЗАЦИОННАЯ ПЛОЩАДКА  
ДИАЛОГА В ЕВРАЗИЙСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

**Վաչագան Չոլախյան** (Ռուսաստան, Սարատով)  
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՈՐՊԵՏ ԵՎՐԱՍԻԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ  
ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՐԹԱԿ

**Vachagan Cholakhyan** (Russia, Saratov)

ARMENIA AS AN INTERCIVILIZATIONAL PLATFORM  
FOR DIALOGUE IN THE EURASIAN SPACE

Исторически сложившееся географическое положение Армении на перекрестке цивилизаций.

Неурегулированные отношения Армении с Азербайджаном. Проблемы Южной Осетии и Абхазии и перспективы железнодорожного сообщения с Россией через Грузию.

Позиция Турции, как стратегического партнёра Азербайджана, в осуществлении транспортной блокады Армении.

Дружественная политика Ирана в отношении Армении. Однако западные санкции накладывают определённые ограничения на взаимное сотрудничество. Иран также вынужден учитывать наличие в стране большой азербайджанской диаспоры.

Членство Армении в Евразийском экономическом союзе (ЕАЭС) и ОДКБ, а также отношения с Европейским Союзом (ЕС) в проекте Восточного партнерства.

Богатый опыт отношений со странами восточных цивилизаций, уникальность историко-культурного ресурса – реальная основа для Армении стать межцивилизационной площадкой диалога.



Комплементарность как концепт внешней политики Армении.

Регион Южного Кавказа - это арена столкновения интересов не только региональных сил, но и ключевых геополитических игроков - Россия, Иран, Турция, Китай и Индия.

Соперничество между двумя глобальными транспортными проектами: ТРАСЕСА и МТК «Север - Юг».

Членство Республики Армения (РА) с 1993 г. в программе технической помощи ТРАСЕСА. Однако ТРАСЕКА не включает в себя транспортные связи Армении.

Международный Транспортный Коридор (МТК) «Север-Юг», призванный обеспечить транспортную связь между странами Балтии и Индией через Иран.

Проект железной дороги Астара - Решт - Казвин, как часть МТК «Север-Юг», существенно снижает вероятность строительства железной дороги Иран - Армения протяженностью около 300 км.

Строительство железной дороги Решт - Астара - Казвин в рамках МТК «Север-Юг» уменьшает для России значение роли так называемого «Зангезурского коридора».

Позиции Армении, Азербайджана, России, Турции и Ирана в вопросе открытия всех транспортных коммуникаций в регионе.

Отсутствие заинтересованности у российского концессионера армянских железных дорог - ЗАО «Южно-Кавказская железная дорога» в реализации проекта железной дороги Иран - Армения.

Соглашение «Дорожный коридор Север-Юг» в 2013 г. между РА и Европейским инвестиционным банком (ЕИБ) о создании транспортных коммуникаций, соединяющих Иран с Грузией через территорию Армении.

Предложение А. Мирзояна в марте 2023 г. связать через Армению коротким путем Индию и Иран со странами ЕС и ЕАЭС. Данный транспортно-логистический проект является не просто

отражением экономических интересов, а представляет собой геополитическое видение Армении своего собственного места и роли в регионе и на международной арене в целом.

Проект «Перекресток мира», инициированный премьер-министром Армении Н. Пашиняном, предусматривающий подписание мирного договора с Азербайджаном, делимитация и демаркация армяно-азербайджанской границы, а также разблокирование региональных коммуникаций под суверенитетом и юрисдикцией тех стран, через которые они проходят.

Отношение соседних государств – Грузии, Азербайджана, Ирана и Турции к проекту «Перекресток мира».

Активная интеграция Армении в МТК «Север–Юг» как логическое политическое продолжение намеченной линии по сближению с ЕАЭС, ЕС, Ираном, Индией и Китаем.

Анализ торгово-экономических отношений Армении с ключевыми геополитическими игроками за 2021–2023 гг.: Россия, ЕС, Китай ОАЭ, Иран и Индия.

Существенный рост товарооборота между Арменией и Россией. Армения для России, в условиях западных санкций, становится страной для реэкспорта товаров.

Для Ирана Армения – это пока единственная возможность активизировать торговлю со странами ЕАЭС, а также ослабить транспортную зависимость от предлагаемых Азербайджаном и Турцией маршрутов.

Взаимная заинтересованность Индии и Армении в оборонном экспорте. Армянский проект для Индии – это стремление создать достойную альтернативу китайскому проекту «Один пояс – один путь», а также составить конкуренцию Пакистану.

Активно-созидательная, сбалансированная, комплементарная внешняя политика может позволить Армении стать диалоговой площадкой «Восток–Запад» и превратиться в перекресток встречи цивилизаций под знаком взаимопонимания и взаимообогащения.

**Гариб Бабаян, Диана Оганян, Лина Барсегян**  
(Армения, Ереван)  
ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЗАКАВКАЗЬЯ  
ПОСЛЕ ЧЕТВЕРТОЙ АЗЕРБАЙДЖАНО –  
КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ

**Ղարիբ Բարսեղյան, Դիանա Օհանյան, Լինա Բարսեղյան**  
(Հայաստան, Երևան)  
ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎՎԱՍԻ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ  
ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱ-ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ  
ՉՈՐՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ

**Gharib Babayan, Diana Ohanyan, Lina Barseghyan**  
(Armenia, Yerevan)  
THE GEOPOLITICAL TRANSFORMATION OF THE SOUTH  
CAUCASUS AFTER THE FOURTH  
AZERBAIJANI-KARABAKH WAR

Для рассмотрения и анализа данной проблемы необходимо определиться в понятийном аппарате, чтобы адекватно раскрыть суть вопроса. В некоторых политических и экспертных кругах России и др. стран, в том числе и в Армении, почему-то говорится о трех азербайджано-карабахских войнах. Непонятно, исходя из каких критерий данные исследователи определяют войну. Азербайджан четыре раза нападал на Арцах (Нагорный Карабах): в 1991–94гг., в 2016г. (четырёхдневная война), в сентябре 2020 года (т.н. 44-х дневная война), в сентябре 2023 года (т.н. однодневная война).

Во всех четырех войнах власти Азербайджана активно привлекали международных террористов - джихадистов: ичкерийских боевиков-террористов во главе с Ш. Басаевым, арабом-Хаттабом, Радиевым и др. Позднее - пакистанских, афганских, сирийских террористов из ИГИЛ, «Джебхат ан Нусра», «Султан Мурад» и других международных террористических группировок и организаций.

В последних двух войнах, развязанных против Республики Арцах (НКР), власти Азербайджана создали коалицию в лице Азербайджана - Турции - Пакистана - Израиля. Данные страны помогали Азербайджану не только современным вооружением, но и специалистами.

Некоторые государства, которые входят вместе с Арменией в блок ОДКБ, – куда не входит Азербайджан, также помогали Азербайджану, не только продажей наступательного оружия (Россия, Белоруссия) но и моральной поддержкой (Казахстан, Киргизия и др.).

Спецназ и горных спецназовцев Азербайджана готовили инструктора из Турции, США, Великобритании (члены НАТО), Израиля, Пакистана. В сентябрьской 2020г. 44-х дневной войной руководили специалисты из Израиля и Турции.

Активную пропагандистскую операцию против армян Арцаха (Нагорного Карабаха) в последних двух войнах проводили в своих и мировых СМИ Турция, Израиль, Россия. Если с первыми двумя странами все более-менее понятно, то с российскими СМИ не совсем то было понятно армянам Арцаха. В российских масс - медиа во всех ток-шоу выступали почему-то не специалисты по Кавказу, каковые в России имеются, а известные проплаченные агенты влияния Баку.

Коллективный Запад – ЕС и США – время от времени ограничивались некими беззубыми призывами к миру, также ставя на одну плоскость агрессора и жертву. Отсюда следует вывод, что Турция и Азербайджан заранее согласовали с ними свои действия.

Во время последних двух войн Азербайджан нарушил все основополагающие принципы и нормы Международного Гуманитарного Права (МГП): применяли конвенционально запрещенные виды оружия; воевали против мирного гражданского населения с применением запрещенных видов оружия; унич-

тожали гражданское население, убивали и отрезали головы людям; проводили политику выжженной земли по отношению к гражданскому населению; фосфорными бомбами сжигали леса вблизи населенных пунктов; убивали и жестоко пытали раненых и попавших в плен комбатантов, не выполняли и игнорировали Женевские Конвенции по отношению к военнопленным и раненым комбатантам; активно использовали международных террористов-наемников и радикалов привезенных из Ближнего Востока против мирных граждан Арцаха; уничтожали армянские церкви, монастыри, хачкары, памятники, кладбища, в том числе - памятники воинам - арцахцам в Великой Отечественной Войне.

Во время последней сентябрьской 2023 года войне азербайджанские террористы в упор расстреляли пятерых российских миротворцев во главе с заместителем командующего РМК.

Из 9-ти пунктов Заявления подписанные 9 ноября 2020 г. президентом России, президентом Азербайджана, премьер-министром Армении 8-основных пунктов не выполнялись Азербайджаном и Россией, что и привело к массовой депортации гражданского населения Арцаха в период с 19-по 29-сентября 2023 года.

После 44-дневной войны территории находящейся под контролем Азербайджана наряду с флагами этой страны повсеместно появились флаги Турции, что подтверждает прямое участие турецкой армии в войне против Нагорно-Карабахской Республики. На трассе Степанакерт-Ереван, проходящей мимо Шуши, прямо у въезда в Шуши и выезда из Шуши, где напротив друг друга стояли посты азербайджанцев и миротворцев РФ везде, - как будто специально, напоказ, - висели с азербайджанской стороны флаги двух стран - Турции и Азербайджана. Это также является серьезным показателем геополитической трансформации Закавказья. Благодаря властям Азербайджана, и при попустительстве властей России, произошли серьез-

ные изменения всей геополитической архитектуры Закавказья - Турция стала полноправным хозяином как своего прокси - Азербайджана, так и ведущим региональным игроком, оттеснив Россию из ее традиционной сферы влияния - Арцаха.

Важным фактором серьезных изменений геополитической ситуации в Закавказье стал приход в регион внерегионального актора - Израиля, который благодаря Азербайджану расположил свои ударно-разведывательные подразделения вблизи с Ираном - в Физули, Зангилане, Лачине, Гадруте, Ленкоране. Данный факт является более чем дестабилизирующим фактором, имеющим в перспективе серьезные последствия для всего региона.

Все население Арцаха перед лицом геноцида - физического уничтожения, насильственно было депортировано из своих домов и стали вынужденными беженцами на территории Республики Армении.

В результате сентябрьской однодневной войны 2023 года и депортации населения Арцаха в Закавказье произошли серьезные геополитические и демографические изменения всего региона.

**Гаяне Махмуриян** (Армения, Ереван)

В 1918–1920 ГОДАХ РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ В ЦЕНТРЕ  
ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОТИВОРЕЧИЙ МЕЖДУ США,  
ВЕЛИКОБРИТАНИЕЙ И ФРАНЦИЕЙ

**Գայանե Մախմուրյան** (Հայաստան, Երևան)

1918–1920 ԹԹ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՄՆ,  
ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ԵՎ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ  
ՀԱՎԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԻՋԱԿԵՏՈՒՄ

**Gayane Makhmuryan** (Armenia, Yerevan)

THE REPUBLIC OF ARMENIA IN THE CENTER OF POLITICAL  
CONTROVERSY OF THE USA, GREAT BRITAIN AND  
FRANCE IN 1918–1920

В 1918–1920 гг. США, Великобритания и Франция по-разному утверждались в Республике Армения. США применяли гуманитарную интервенцию, Великобритания осуществляла военную оккупацию и силовое регулирование территориальных противоречий, Франция исповедовала прагматизм и международную торговлю. Каждый из этих методов определял отношение трех держав к России и Турции. США проявляли наибольшую лояльность к Советской власти, их приоритетом было освоение всего Османского рынка и уход от возможного будущего столкновения с восстановившейся Россией. Великобритания была крайне враждебной к большевикам, финансируя А. Деникина и усиливая наиболее протурецкий и антирусский Азербайджан. Франция всемерно поощряла независимость Республики Армения, развивала с ней экономические и культурные связи, поддерживала в вопросах Арцаха и Зангезура. Эта держава была готова к будущему сотрудничеству с Россией, но максимально противостояла большевизму и первой, к осени 1919 г., указала на опасность кемало-большевистского сближения.

В военной сфере в январе - начале апреля 1918 г. США и Великобритания пытались вооружить западноармянскую дивизию для обороны Кавказского фронта, часть оружия передавалась бесплатно, хотя в феврале - мае 1919 г. англичане активно опустошали арсеналы Карса, вывозя их в Баку. Франция поставляла военное снаряжение в обмен на закупки армянских товаров и сырья. В декабре 1918 - январе 1919 г. высадка британских войск в Закавказье привела к их единовластию в РА, что вызывало яростную критику французов. Глава французской политической миссии в крае П.-О. Шардиньи и военный представитель в Армении капитан А. Пуадобар посылали точные и насыщенные отчеты в МИД и премьер-министру Ж. Клемансо. Тот лично изучил события 1918 г. и охарактеризовал РА как младшего созника Антанты в Первой мировой войне.

Политическое решение Армянского вопроса на Парижской мирной конференции 1919-1920 гг. выявило острые противоречия между тремя Державами. До 21 мая 1919 г. в данной тематике лидировала Великобритания, обострявшая франко-американские споры. С 21 мая 1919 Ж. Клемансо переиграл президента В. Вильсона и стал вторым лицом, определявшим политические решения. С 22 декабря 1919 по 10 апреля 1920 г. Франция активно формировала армянскую повестку, определяя западноармянские районы, которые могли войти в состав Объединенной Армении. Уход британской армии из РА и всего Закавказья в июле - августе 1919 г. лишь активизировал французов.

В апреле 1919 - мае 1920 г. США спасли РА от смертельного голода объемными поставками хлеба, закрепив их торговым соглашением Чикагской международной корпорации с армянским правительством, подписанным 7 августа 1919 г. в Париже. Однако их политические усилия были ограничены отсутствием военной силы, а поддержка независимости РА заменила широко



распропагандированный, но нереализованный американцами мандат. В целом, Франция осуществляла наиболее выгодную для Армении политику, развивая общее и экономическое сотрудничество, прекратившееся в ноябре 1920 г.

**Геворг Казарян** (Греция, Афины)  
ХАЙ-ХОРОМЫ (ПРАВОСЛАВНЫЕ АРМЯНЕ) В ВОДОВОРОТЕ  
ГЕНОЦИДА АРМЯН И МАЛОЗАЙСКОЙ КАТАСТРОФЫ

**Գևորգ Դազարյան** (Հունաստան, Աթենք)  
ՀԱՅ-ՀՈՌՈՍԼԵՐԸ (ՈՒՂՂԱՓԱՌ ՀԱՅԵՐ)  
ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՓՈՔՐԱՍԻԱՎԱՆ  
ԱՂԵՏԻ ՀՈՐՁԱՆՈՒՏՈՒՄ

**Gevorg Ghazaryan** (Greece, Athens)  
ARMENIAN-HOROMS (ORTHODOX ARMENIANS) IN THE  
MAELSTROM OF THE ARMENIAN GENOCIDE  
AND ASIA MINOR DISASTER

Некогда достаточно представительная группа населения Армении - средневековые православные армяне (халкидониты) или так называемые хай-хоромы, оставили значимое культурное наследие, однако с установлением в Армянском нагорье и в Малой Азии тюркского владычества (сельджуки, османы) и постепенной исламизацией коренного христианского населения их численность заметно сократилась. По состоянию на XIX в. общины хай-хоромов ограничивались всего несколькими деревнями в трех областях подвластной османам Западной Армении, а также Измитского вилайета, где мигранты из Армении основали свои поселения. По причине догматического разногласия с подавляющим большинством армянского народа - паствой дохалкидонитской Армянской Апостольской церкви хай-хоромы (особенно за пределами родины) оказались в

определенной изоляции от своих соплеменников, тем не менее сохраняя материнский язык и национальные традиции. С конца XIX в., в условиях кровавых репрессий властей Османской империи по отношению к армянам, с одной стороны, и продвижения представителями греческого духовенства и интеллигенции Великой греческой идеи (панэллизм) - с другой, хай-хоромы подверглись процессу эллинизации. В начале же XX в. геноцидальная политика неотурков привела к массовой резне хай-хоромов Измитского вилайета и к миграции их последних остатков из Западной Армении в Грецию.

**Давит Мерквиладзе** (Грузия, Тбилиси)  
ИСКАЖЕНИЕ ДАННЫХ ИЗ РАБОТ ПОЛКОВНИКА  
БУРНАШЕВА В КНИГЕ, ИЗДАННОЙ В БАКУ

**Դավիթ Մերկվիլաձե** (Վրաստան, Թբիլիսի)  
ԲԱԲՉՈՒՄ ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ԳՐՔՈՒՄ ԳՆԴԱՊԵՏ  
ԲՈՒՌՆԱՇԵՎԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ  
ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ ԱՂԱՎԱՂՈՒՄԸ

**Davit Merkviladze** (Georgia, Tbilisi)  
DISTORTION OF DATA FROM THE WORKS OF COLONEL  
BURNASHEV IN A BOOK PUBLISHED IN BAKU

В издании 2017 году в Баку книге «Кавказ XVIII века глазами русского тайного агента», содержащий три сочинения полк. Бурнашева о Кавказе, в предисловии (авторы: Фуад Ахундов и Ризван Гусейнов) говорится, будто Бурнашев «отмечает, что Азербайджан как административная, географическая и историческая область занимает большую часть Южного Кавказа, в том числе частично грузинские территории, всю нынешнюю Республику Армению вплоть до Турции, весь север Ирана». Кроме того, подчеркнуто, что Бурнашев, упоминая термин

«адерижанцы», «тем самым, даёт понять, что они являются народом, отличающимся от соседних османских турок и персов».

Следует отметить, что термин «адерижанцы» у Бурнашева в этническом понимании не используется и упоминается в тексте в одном единственном случае.

Заявление авторов предисловия, что Бурнашев под названием «Азербайджан» отмечает частично грузинские территории, не сопровождается ссылкой на сведения из источника. Тем самым Бурнашев четко показывает границы каждого ханства и, по этим данным, ни одна пядь современной Грузии не входит в пределы ни одного ханства. Зато Бурнашев, говоря о Шекинском ханстве, ясно подчеркивает, что оно «сделалось 36 лет назад на землях, принадлежащих издревле Грузии, во время замешательства в Персии после смерти Шах-надира». Несомненно, Бурнашеву хорошо известно, что наподобие Джаро-Белаканских земель, Шекинский край в прежние времена представлял восточную часть Кахетинского царства.

Ф. Ахундов и Р. Гусейнов изображают обстановку таким образом, будто Бурнашев усматривал возможность для России, чтоб через Грузию «управиться с Адерижанцами, но и утвердить по-прежнему Генжу и Еривань». Отрывок из источника представлен отрезком начала предложения. Очевидно, высказанное русским полковником мнение в адрес царя Ираклия II авторы самовольно приписали Российской империи.

Азербайджанские авторы пишут, что по сведениям Бурнашева, в Карабахском ханстве, территория которого «тогда распространялась на Нахичеванское, Эриванское ханства и почти половину нынешней территории Азербайджанской Республики», «всего было 7000 христианских дворов, из которых лишь некоторая часть являлась армянской».

Включения в состав Карабахского ханства Эриванское и Нахичеванское ханства, не соответствует сведениям Бурнашева. Он количество обитающих в каждом ханстве христиан указывает

по-отдельности. В данном случае Бурнашев указывает о количестве христиан, живущих непосредственно в Карабахе: «во владении Хана Шушинского Христиан 7000 дворов». А в первой части повествования о Карабахе, Бурнашев отмечает, что Ибрагим-хан «имеет своих войск считая с Армянами до 7000». «Смешав» эти две разные сообщения, авторы заключили, будто армяне представляли «лишь некоторую часть» из 7000 дворов христианского населения Карабахского ханства. Более того, указанное количество христиан произвольно перенесено уже на «половину Азербайджана».

Жаль, что издание столь важных источников представлено таким предисловием, которое едва ли соответствует элементарным требованиям научной квалификации.

**Елена Джагацпанян** (Россия, Москва)

ДЖУГА-НОВАЯ ДЖУГА. ИСТОРИЯ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ ГОРОДА

Ելենա Զաղացպանյան (Ռուսաստան, Մոսկվա)

ՋՈՒԴԱ-ՆՈՐ ՋՈՒԴԱ:

ՔԱՂԱՔԻ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՅՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

**Yelena Jaghatspanyan** (Russia, Moscow)

JUGHA-NEW JUGHA:

THE HISTORY OF THE RESETTLEMENT OF THE CITY

Армянская диаспора, относимая этносоциологами к разряду классических, обладает рядом черт, присущих так называемым новым диаспорам. Одной из таких черт является ассоциированность по пункту исхода с исторической родиной, причём не только за рубежом, но и в собственно Армении. Проживающие в современной Армении, а также за её пределами представители третьего, четвёртого поколений, никогда не видевшие родину предков, не только считают себя армянами, но

продолжают именовать себя «ванеци», «карсеци», «игдыреци» и т. п. «Джугаци» или «джугаеци» называли себя выходцы из города Джуга, переселённые в Иран. Джуга или Джульфа - древний город на левом берегу реки Аракс, в исторической области Сюник Великой Армении (ныне на территории Нахичеванской автономной республики в составе Азербайджана). Впервые упоминается в «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци (V в.) в связи с пленением Тиграном I мидийского царя Аждахака. Особенно интенсивно Джуга стала развиваться в X–XII вв., поскольку через неё проходили торговые пути, связывающие Восток и Запад. Город Джуга известен также как знаменитый центр письменной культуры и ремесел. К началу XVII в. Джуга находилась под властью Османской империи, однако в 1603 г. Персия завоевала большую часть Восточной Армении, включая Джугу. В 1604–1605 гг. персидский шах Аббас, стремясь создать «мёртвую зону» на пути следования турецких войск, предпринял депортацию населения Восточной Армении, в том числе и жителей Джуги, во внутренние провинции Ирана. События того времени подробно описаны Аракелом Даврижеци в труде, озаглавленном «Книга историй о происшествиях в Армении, гаваре Араратском и части Гохтанского гавара в 1051–1111 гг. армянского летосчисления». Пространство, разделяющее Карс и Карабах, было опустошено, города разрушены, дабы исключить возможность возвращения туда жителей. Богатый, процветавший город Джуга, центр армянской торгово-промышленной деятельности в Закавказье, пострадал особенно. Уцелевшие жители были поселены в пригороде Исфохана. Так был основан город, который называли Нор-Джуга (ныне в черте Исфохана). И хотя экономическое значение Джуги как субъекта международной торговли было подорвано, персы рассчитывали использовать опыт и капиталы джугинских армян. Город стал средоточием торгового капитала Ирана, а армянские купцы - посредниками во внешней торговле Ирана

как с Востоком, так и с Западом. Именно представители этого социального слоя, стремясь защитить свои права, гарантировать неприкосновенность своей собственности, сохранность товаров в инородной, иноконфессиональной среде, первыми в Иране заговорили о необходимости соответствующего законодательства, став провозвестниками буржуазно-демократических институтов в феодальной монархии, каковой являлась Персия. Потомков и плоды деятельности выходцев из Джуги в современном мире можно встретить на пространстве от Восточной Азии до Западной Европы.

**Зарифа Цаллагова** (Россия, Москва)  
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ГЕРОИЧЕСКИЙ ЭПОС КАК  
СОДЕРЖАТЕЛЬНАЯ ОСНОВА ЭТНОКУЛЬТУРНОГО  
ОБРАЗОВАНИЯ («ДАВИД САСУНСКИЙ» И «НАРТЫ»)

**Զարիֆա Յալաղովա** (Ռուսաստան, Մոսկվա)  
ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԷՊՈՍԸ ՈՐՊԵՍ  
ԷԹՆՈՍՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿԱԼԻՑ  
ՀԻՄՔ («ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱՎԻԹ» ԵՎ «ՆԱՐՏԵՐ»)

**Zarifa Tsallagova** (Russia, Moscow)  
NATIONAL HEROIC EPIC AS A BASIS FOR ETHNOCULTURAL  
EDUCATION (“DAVID OF SASUN” AND “NARTS”)

На протяжении многих веков важнейший пласт фольклорного наследия армянского народа «Давид Сасунский» и героический эпос народов Северного Кавказа «Нарты» были действенным средством формирования личности. В новейшее время они заняли свою нишу в содержании регионального образования. Использование эпоса в качестве содержательной основы этнопедагогизации учебно-воспитательного процесса учебных заведений региона особенно актуально в наше время, когда испытываются негативные последствия вестернизации

образования, а глобализационные вызовы доходят до самых крайних своих форм. На протяжении многих веков воспитательное действие эпоса выражалось в том, что он реально формировал мировоззрение подрастающих поколений, обогащал опытом предков, визуализировал эталонные для данного этноса типы совершенной идеальной личности, которые обладали предпочтительными чертами характера. Несмотря на то, что доля национально-регионального компонента в общем объеме содержания современного образования регионов невелика, она вполне позволяет поддержать интерес к этническим корням, героическим сюжетам и символам, эталонным героям, этическим нормам эпического фольклора. Деятельностный подход к сопоставительному изучению эпоса и его поэтики в сравнении с эпосом соседних и родственных народов позволяет превратить этот материал в средство активного освоения лингвострановедческой лексики, фактор формирования диалектически взаимосвязанных общегосударственного сознания, национального самосознания и межэтнического согласия. В северокавказском регионе этноконнотированное воспитание (в том числе художественное) часто осуществляется с опорой на эпическую основу; выставки рисунков учащихся демонстрируют не только мастерство кисти, но и способность проникнуться духом эпоса и умением передать его на холсте. Усилить эффективность использования педагогического потенциала эпоса в практике современного воспитания и образования позволяют: соответствующая профессиональная подготовка учителя; непрерывность изучения материала на всех этапах образовательного процесса; подготовка адаптированных изданий, использование ресурсов образовательной цифровизации и популяризация художественных проекций эпоса (экранизация, анимация, изобразительное искусство, художественные промыслы, музыка, хореография).

**Кристина Оганнисян** (Россия, Ставрополь)  
ВОСПОМИНАНИЯ И СУДЬБЫ ЖЕРТВ БАКИНСКОГО  
И СУМГАЙТСКОГО ПОГРОМОВ ПОСЛЕ ПЕРЕЕЗДА В  
СТАВРОПОЛЬСКИЙ КРАЙ

**Քրիստինա Շովհաննիսյան** (Ռուսաստան, Ստավրոպոլ)  
ԲԱՔՎԻ ԵՎ ՍՈՒՄԳԱՅԻԹԻ ԶԱՐԴԵՐԻ ԶՈՇԵՐԻ  
ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՃԱԿԱՏԱԳՐԵՐԸ ԱՏԱՎՐՈՊՈԼԻ  
ԵՐԿՐԱՄԱՍ ՏԵՂԱՓՈԽՎԵԼՈՒՅ ՀԵՏՈ

**Kristina Hovhannisyan** (Russia, Stavropol)  
MEMORIES AND FATES OF THE VICTIMS OF THE BAKU  
AND SUMGAIT MASSACRES AFTER MOVING  
TO STAVROPOL REGION

Распад Советского Союза сопровождался поднятием межнациональных конфликтов, одним из которых был армяно-азербайджанский. Наиболее кровавыми страницами были погромы и этнические чистки армянского населения в Баку и Сумгаите. Жертвы погромов были вынуждены покинуть свои дома, что стало причиной одной из волн массовой эмиграции армянского населения из Азербайджана. Большой приток беженцев был именно в Ставропольском крае, что объясняется как географическим положением, так и наличием представителей диаспоры, поселившихся здесь в ходе прошлых волн миграций, например, жертвы геноцида армян в Османской империи и жертвы Спитакского землетрясения 1988 года.

Данное исследование позволит пролить свет на истории, воспоминания и дальнейшие судьбы жертв этнических чисток в Баку и Сумгаите, бежавших и обустроившихся в Ставропольском крае. Основу исследования составят интервью с очевидцами событий, воспоминания которых представляют огромный исторический и культурный интерес; статистические данные, взятые из армянской общины, и специальная литература.



Так, анализируемые данные о пережитых трудностях и дальнейшей адаптации беженцев, дадут более глубокое понимание влияния этнических чисток на судьбы армян; сложностей, с которыми они столкнулись при переезде; работы местных органов по их приёму и обустройству. Изучение и сохранение историй очевидцев помогут сохранить память и не допустить подобного вновь. Это особенно важно в силу того, что исследовательская работа по данной теме на территории Ставропольского края проходит впервые.

**Лаврентий Джаниашвили** (Грузия, Тбилиси)  
СЕМЕЙНО-РОДСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ АРМЯНСКОГО  
НАСЕЛЕНИЯ ПРОЖИВАВШЕГО В ЮЖНОЙ ГРУЗИИ

**Լավրենտի Զանիաշվիլի** (Վրաստան, Թբիլիսի)  
ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ԲՆԱԿՎՈՂ  
ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԵՎ  
ԱԶԳԱԿՅԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

**Lavrenty Dzhaniashvili** (Georgia, Tbilisi)  
FAMILY AND KINSHIP RELATIONS OF THE ARMENIAN  
POPULATION LIVING IN SOUTHERN GEORGIA

Доклад основан на этнографическом материале, собранном автором в Самцхе-Джавахеги в 90-х годах прошлого века, и описывает семейно-родственные отношения армян, переселившихся из Эрзурума в 30-ые годы XIX века.

До начала XX века для армян, проживающих в селах, были характерны большие многопоколенные семьи. В специальной литературе такой тип семьи называется «гердастан». В народной речи употреблялись термины «тун» (дом) или «водхах» (очаг) соответственно большие, многопоколенные и семьи - «мец тун» (большой дом) или «мец водхах». Правда, рядом с большими

семьями были небольшие отдельные семьи, но анализ этнографического материала показывает, что многопоколенные и многочисленные семьи были лучше приспособлены к местным условиям и с экономической точки зрения.

С XIX века на Южном Кавказе начался общий кризис большой семейной общины. Периодическая печать того времени дает немало сообщений о нарастающей тенденции распада гердастана. Этот процесс стал необратимым в 30-е годы прошлого столетия, когда советская коллективизация лишила многодетные семьи социально-экономические основы существования. Разрыв традиционных семейных отношений стал еще более значимым на фоне усилившейся в последнее время глобализации.

Определенное изменение наблюдается и в системе родства. Среди армянского населения засвидетельствованы следующие термины, обозначающие родство: «джинси» (арабское - порода, фамилия, национальность), «тохми» (турецкий термин) и «цеги» (племя, порода). Родственники делились на две категории: живые родственники – «тирбарекам» или «барегамутиум», куда объединялись родственники до третьего поколения, и внешние родственники – «гербарегам», в которых объединялись родственники выше третьего поколения.

Среди родственников выделяли также по отцовской линии – «азгакицнер» или «хираган цег», а по материнской линии – «керанк», «моркуранк», «моркур тохум», «майраганцег». Отделяются и родственники со стороны жены – «анерансестахум» (буквально тохум свекра), анеранкес (свекровская сторона).

В современных условиях достаточно сильно стремление армян сохранить свою идентичность и индивидуальность, поэтому случаи брака с представителем другого этноса не так уж часты; в личных беседах и интервью респонденты заявляют, что не будут разрешать своим детям вступать в брак с «представителем другой группы». Глобалистские тенденции все глубже

проникают в повседневной жизни. Например, современные средства коммуникации полностью заменили институт посредника. Молодые люди общаются друг с другом через социальные сети или мобильные телефоны. Роль родителей в поиске кандидата на брак снизилась, география выбора потенциальных супругов значительно расширилась.

**Лариса Цвижба** (Россия, Москва)

АРМЯНЕ В АБХАЗИИ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

**Լարիսա Ծվիժբա** (Ռուսաստան, Մոսկվա)

ՀԱՅԵՐՆ ԱՐԽԱԶԻԱՅՈՒՄ.

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

**Larisa Tsvizhba** (Russia, Moscow)

ARMENIANS IN ABKHAZIA: HISTORY AND MODERNITY

Земли народов Кавказа, опустошенные Кавказской войной (1817–1864 гг.), стали местом жительства переселенцев из Российских губерний. Оставшаяся в Абхазском княжестве земля после насильственного переселения ее жителей (абхазов) в различные области России, выселения в Османскую Турцию, была распределена между переселенцами из русских, армян, немцев, эстонцев, греков, мегрелов и других народов. Этот процесс стал массовым после ликвидации Абхазского княжества в 1864 году и превращения его в один из регионов Российской империи. Сведения об армянах, переселившихся из Турции в Абхазию, стали появляться в конце 60-х годов XIX века. Армяне нанимались арендаторами к помещикам на сельскохозяйственные работы. Рост «товарного табаководства в Абхазии» привлекал к переселению сюда как табаководов - армян, греков и лазов - из Турции, спасавшиеся как от нужды и малоземелья, так и «ужасов национально-религиозного гнета».

В 1879 году в Абхазии высадилось 125 армян, бежавших из Трапезундского вилайета Турции. В 1881 г. было образовано армянское село Мцара Гудаутского участка из 128 домов, в 1896 г. в пригороде Сухума (местность Яштуха) проживало в 57 домах 190 человек армян-арендаторов. Армянские поселения образовались во многих селах Абхазии. По материалам Первой всеобщей переписи населения Российской империи в 1897 г. численность армян в Абхазии составляло 6552 человека. Они занимались преимущественно производством табака. По данным Сухумской таможни в 1913 г. из Абхазии было вывезено 443.670 пудов табака. К 1916 г. численность армян, считавшихся уже «коренными», составляла в с. Мцара 744 человека, в м. Гудаута - 57 чел., в поселке Веселый - 61 чел.; временно проживавших в 18 населенных пунктах было 2572 человека, среди них наибольшая численность была в Псырцхе 649 чел., в Гудауте - 397.

С началом Первой мировой войны сложные межнациональные и межконфессиональные отношения, сложившиеся в Османской Турции, создали новую волну высленцев греков и особенно армян, которые впоследствии нашли убежище в Абхазии. В годы Советской власти численность абхазских армян выросла: от 30 тысячи в 1926 г. до 76541 человек в 1989 г. Сегодня в Республике Абхазия численность армян составляет 42 тысячи человек (на 2011 г.).

Сегодня армяне Абхазии, как и в прошлые времена, являются полноправными ее гражданами и живут активной политической, общественной, культурной жизнью страны.

**Максим Васьков** (Россия, Ростов-на-Дону)

ARMENIA IN THE SYSTEM OF GLOBAL AND REGIONAL  
POLITICAL PROCESSES: CHALLENGES AND PROSPECTS

**Մաքսիմ Վասիկով** (Ռուսաստան, Դոնի Ռոստով)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԵՎ

ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՆԵՐԻ  
ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ. ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ

**Maksim Vaskov** (Russia, Rostov on Don)

ARMENIA IN THE SYSTEM OF GLOBAL AND REGIONAL  
POLITICAL PROCESSES: CHALLENGES AND PROSPECTS

В докладе будут рассматриваться современные процессы, связанные с активной геополитической трансформацией как самого Южного Кавказа, так и политические процессы более глобальные по своему масштабу, но оказывающие существенное влияние на регион. Данный анализ будет проводиться в контексте рассмотрения перспектив геополитического позиционирования Армении, связанных с ним вызовов и возможностей их преодоления. Будет представлено видение влияния на геополитическое положение Армении событий, связанных с конфликтом, Россия - НАТО и специфической ролью Турции в трансформации актуальных геополитических процессов. Будет изучаться ситуация, связанная с эскалацией конфликта на Ближнем Востоке, перетеканием внимания и ресурсов, в связи с этим у глобальных и региональных участников геополитических процессов. В данном контексте будет также рассмотрена роль Ирана и его влияние на геополитическую активность в регионе, в контексте направлений внешней политики Армении. Также будет уделено внимание анализу роли Азербайджана и Грузии как участников региональных геополитических процессов, последствиям предпринимаемых ими действий, их международного контекста и последствий. В завершающей части доклада будет представлено авторское видение сценариев, по которым могут развиваться геополитические процессы в регионе.

**Мария Братолоубова** (Россия, Ростов-на-Дону)  
НАХИЧЕВАНЬ-НА-ДОНУ: РОЛЬ ДОНСКИХ АРМЯН  
В СОЦИОКУЛЬТУРНОМ И ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ  
ЮГА РОССИИ (ПО ВОСПОМИНАНИЯМ СОВРЕМЕННОКОВ  
XIX–НАЧ. XX ВВ.)

**Մարիա Բրատոլյուբովա** (Ռուսաստան, Դոնի Ռոստով)  
ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ. ԴՈՆԻ ՀԱՅԵՐԻ ԴԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ  
ՀԱՐԱԿԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ  
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ (ԸՍՏ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ԵՎ  
20-ՐԴ ԴԱՐԱՍԿՋԲԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐԻ)

**Maria Bratolyubova** (Russia, Rostov on Don)  
NEW NAKHICHEVAN: THE ROLE OF DON'S ARMENIANS IN THE  
SOCIOCULTURAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE  
SOUTH OF RUSSIA (ACCORDING TO THE MEMOIRS OF  
CONTEMPORARIES OF THE 19TH-EARLY 20TH CENTURIES)

Нахичеванцы занимались активной экономической и социокультурной деятельностью на благо не только Донского края, но и всего юга России. Исторически рядом и почти одновременно с Ростовом-на-Дону вырос город Нахичевань-на-Дону - армянский анклав и центр оживленной торговли со времени своего основания. Нахичевань-на-Дону стала важным посредническим центром на имперском внутреннем рынке в конце XIX-начале XX вв. В Нахичевани имелся накопленный в успешных операциях крупный капитал, который в пореформенный период стал инвестироваться в предприятия в соседнем городе, дополнительно стимулируя его динамичное развитие. Ростов был значим для ориентированных преимущественно на торговый бизнес армян. Крупный капитал нахичеванцев в Ростове инвестировался и функционировал в основном в двух сферах деятельности: в оптовой и крупной розничной торговле товарами массового спроса и в строительстве и эксплуатации

жилых доходных домов. Крупные предприятия как розничной, так и оптовой торговли по всему спектру ее отраслей были сосредоточены исключительно в Ростове. Купцы-армяне доминировали в ростовской торговле бакалейными товарами и винами и составляли значимую часть владельцев оптовых и крупных розничных предприятий мануфактурной торговли.

Нахичеванцы в конце XIX века активно занимались экспортной торговлей овечьей шерстью. В Ростов и Нахичевань ее поставляли донские и черноморские казаки, крестьяне Ставрополя, жители поселений Кавказской линии, кочевники, скотоводы, ногайцы и калмыки. Нахичеванцы вели активную торговлю и со странами Востока - Персией, Индией. Армяне занимали связующую роль между странами Востока и Россией, в этом им помогало знание восточных языков и обычаев. Армяне имели давние торговые связи с Константинополем, способствовали здесь оживлению торговли. Все крупные торговые фирмы нахичеванцев имели здесь свои конторы.

Донским армянам принадлежали крупные издательства и газеты на Юге России. И.А. Тер-Абрамиан владел издательско-полиграфическим заведением в Ростове, основанным в 1872 году. Издательство выпускало книги, адрес-календари и справочники. В справочном разделе отражались сведения о различных торгово-промышленных предприятиях Донской области и Северного Кавказа. Тер-Абрамиан издавал популярную в Приазовье газету «Донская пчела». С.Х. Арутюнов был редактором и издателем газеты «Приазовский край», крупнейшей и самой читаемой газеты на Юге России. Здесь печатались известные писатели, публицисты и журналисты того времени. Газеты, издаваемые нахичеванцами, стали «политическим двигателем» в донском обществе и способствовали формированию общественного мнения на Юге России в начале XX века.

В воспоминаниях подчеркивается и культурная связь Нахичевани и соседних регионов. Так, Н.Н. Берберова в своих

воспоминаниях описывает, как к ее бабушке в Нахичевань из Закавказья приезжали гостить писатели и поэты, публицисты, общественные деятели, члены партии Дашнакцутюн. В начале XX века Нахичевань оказывала помощь армянским беженцам из Турции.

Предпринимательская деятельность нахичеванцев способствовала экономическому развитию Юга России и Северного Кавказа.

**Николай Джавахишвили** (Грузия, Тбилиси)  
ЗАКАВКАЗСКАЯ УНИФИЦИРОВАННАЯ ФИНАНСОВАЯ  
СИСТЕМА (1918–1919 И 1923–1924 ГГ.)

**Նիկոլայ Ջավախիշվիլի** (Վրաստան, Թբիլիսի)  
ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՄԻԱՍՆԱԿԱՆ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ  
ՀԱՄԱԿԱՐԳ (1918–1919 ԵՎ 1923–1924 ԹԹ.)

**Nikolai Javakhishvili** (Georgia, Tbilisi)  
THE UNIFIED FINANCIAL SYSTEM OF TRANSCAUCASIA  
(1918–1919 AND 1923–1924)

В статье рассматриваются ключевые аспекты истории единой финансовой системы Закавказья, которая в 1918–1924 годах функционировала дважды. Она создавалась и распадалась в связи с политической обстановкой. Источниковедческую базу для статьи составили главным образом как архивные материалы, научная литература и тогдашняя пресса, так и образцы Закавказских денежных знаков, выпущенных в 1918–1919 и 1923–1924 годах, которые монографически изучены нами. Цель исследования - изучение ключевых вопросов истории единой финансовой системы данного региона, которые до последнего времени не становились объектом специального изучения. Доклад состоит из двух частей. В первой части изучены



боны Закавказского комиссариата (1918–1919), а во второй – боны Закавказской Советской Федеративной Социалистической Республики (1923–1924).

Первый этап существования унифицированной финансовой системы Закавказье продолжалось с 29 января 1918 года по 11 июля 1919 года. Сохранение в обращении бонов Закавказского комиссариата и продолжение их печатания, в то время как Закавказье как единое государство уже не существовало было обусловлено многими обстоятельствами. Это явление имело как положительные, так и отрицательные стороны. По сравнению с отдельными денежными единицами каждой республики, закавказские боны имели множество преимуществ. Со временем, несмотря на определенную пользу, которую приносило сохранение в Закавказье финансового единства, это обстоятельство ограничивало независимость суверенных республик в денежно-кредитной сфере и поэтому не могло сохраняться дальше. Общий денежный знак с 29 января по 26 мая 1918 года выпускался Закавказским комиссариатом и Закавказской независимой федеративной республикой, а с 26 мая 1918 года по 11 июля 1919 года боны печатались на основе финансового соглашения независимых республик Закавказья – Грузии, Армении и Азербайджана. Второй раз унифицировать денежную систему Закавказских республик попытались через четыре года. Сторонники введения единой федеральной валюты считали, что этот шаг окажет плодотворное влияние на возрождение экономики Грузии, Армении и Азербайджана будет способствовать повышению уровня жизни. 10 января 1923 года Союзный совет Закавказской СФСР принял декрет о выпуске единых денежных знаков. Финансовая унификация не смогла оказать существенного влияния на возрождение экономики стран, входящих в Федерацию. Более того, финансовый кризис начал углубляться, инфляция переросла в гиперинфляцию,

цены начали хаотически возрастать. Но главной причиной окончательного уп-разднения унифицированной финансовой системы Центрального Кавказа, наряду с обесцениванием федеральной валюты Закавказской СФСР послужила позиция местных властей, которая была продиктована из Москвы. Декретом от 4 апреля 1924 года, правительство Закавказья по поручению правительства СССР начало денежную реформу. С 14 апреля прекратили печатать местные деньги. Федеральная валюта обменивалась на рубли СССР. Закавказская единая финансовая система в основном сыграла позитивную роль в жизни Грузии, Армении и Азербайджана.

**Рамазан Абдулмажидов** (Россия, Дагестан, Махачкала)  
О КОНТАКТАХ ИОСИФА ЭМИНА С ПРАВИТЕЛЕМ АВАРСКОГО  
НУЦАЛЬСТВА – МУХАММАД-НУЦАЛОМ (XVIII В.)

**Ռամազան Աբդուլմաժիդով**  
(Ռուսաստան, Դաղստան, Մախաչկալա)  
ՀՈՎՍԵՓ ԷՄԻՆԻ ԵՎ ԱՎԱՐԱԿԱՆ ՆՈՒՅԱԼԻՈՒԹՅԱՆ  
ՏԻՐԱԿԱԼ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ՆՈՒՅԱԼԻ (XVIII ԴԱՐ)  
ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

**Ramazan Abdulmazhidov** (Russia, Dagestan, Makhachkala)  
ABOUT THE CONTACTS OF JOSEPH EMIN WITH THE RULER OF  
THE AVAR NUTSAL - MUHAMMAD NUTSAL (XVIII CENTURY)

В июне 1765 г. в Хунзахе, столице Аварского нуцальства, оказался известный армянский политический деятель Иосиф Эмин (1726 - 1809), который пытался заручиться поддержкой европейских стран и Ираклия II, чтобы воссоздать на Южном Кавказе армянское государство. Поссорившись с Ираклием II, Иосиф Эмин не мог через Грузию попасть из Северного Кавказа в Нагорный Карабах (Арцах) и решил попытаться сделать это

через территорию Аварского нуцальства. В мае 1765 г., пользуясь поддержкой российских чиновников на Кавказе, он вместе с родственником аварских нуцалов Алисултаном Турловым, правителем небольшого владения на территории Чечни, зависевшим от Российской империи, отправился из селения Чечен-аул на Тереке через Анди в Хунзах. В своих воспоминаниях, опубликованных на английском языке, Иосиф Эмин пишет, что пробыл в «городе Хунзах, столице Аварского королевства» (kingdom of Avar) 4 месяца, которые причисляет к счастливейшим дням своей жизни. По его словам, Аварское нуцальство являлось одним из самых могущественных феодальных государств Дагестана. Мухаммад-нуцал принял Иосифа Эмина крайне любезно, и намекал ему, что тот мог бы, если бы захотел, снова стать во главе нескольких тысяч воинов. Однако, Эмин отказался от возможности встать во главе войска, которое могло бы действовать в Южном Кавказе и попросил помочь ему достичь Джарской республики, чтобы оттуда добраться до Карабаха. Мухаммад-нуцал исполнил просьбу своего гостя. Он дал ему конвой из двадцати пяти человек, который должен был сопровождать его до пограничного с Грузией округа Джар, а также снабдил его письмом, в котором просил оказать ему там дружественный прием. При помощи Мухаммад-нуцала он прибыл в «низинную лесистую часть Дагестана» - в селение Катех (ныне - Белоканский район АР), где Эмин остановился в доме некоего Хаджи-Мустафы. Здесь он пробыл некоторое время; в этом месте, находившемся в десяти часах пути от Кахети и в четырех днях пути от Карабаха, легко было узнавать новости из Грузии и Армении. После этого в конце осени 1765 г. Иосиф Эмин отправился в Армению.

**Руслан Кобзарь** (Украина, Светловодск)  
К ВОПРОСУ О ЛОКАЛИЗАЦИИ «70 ДОЛИН»  
(STRABO, XI, 14, 15)

**Ռուսլան Կոբզար** (Ուկրաինա, Սվետլովոդսկ)  
«70 ՀՈՎԻՏՆԵՐԻ» ՏԵՂԱՅՆԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ  
(ՍՏՐԱԲՈՆ, XI, 14, 15)

**Ruslan Kobzar** (Ukraine, Svetlovodsk)  
ON THE ISSUE OF LOCALIZATION OF  
“70 VALLEYS” (STRABO, XI, 14, 15)

Из труда Страбона известно, что за дозволение вернуться в Великую Армению и занять престол, Тигран II был вынужден уступить парфянам территории, известные как «семьдесят долин в Армении» (εβδομήκοντα αυλώνας της, Αρμενίας) (Strabo, XI, 14, 15). Античный географ не уточняет, где конкретно находились эти территории, ввиду чего не известно их точное местонахождение. Судя по свидетельству Диона Кассия (XXXVI, 1...), это были некие спорные территории, между Арменией и Парфией.

За 115 лет (от Й. Маркварта (1901) до А. Акопяна (2009)), в науке было предложено 7 абсолютно различных версий касательно локализации 70 долин. Все они были высказаны вскользь. Детальный анализ сведений из имеющихся источников, равно как и попытка вникнуть в этимологическое значение слова αυλών, отсутствовала.

Практически во всех переводах произведения Страбона, слово αυλώνας переводят как «долины». Хотя если быть точным, то это слово можно наполнить более конкретным содержанием. По свидетельству античного грамматика Павсания Аттического, оно обозначает «вытянутое, узкое место, словно окруженное со всех сторон» (Paus. Attic. Fr. 419; Балахванцев, 2018, с. 52). Синонимом этого слова, являются: ущелье, межгорье, низменность, лощина, впадина, вмятина, ров). Одним словом, речь идет об

удлиненной впадине (не всегда равнинной), вдоль речного русла, среди гор или холмов.

И.Х. Дворецкий в своем «Древнегреческо-русском словаре» существенно расширяет список значений слова  $\alpha\lambda\acute{\omega}\nu$ :

- 1) лощина, ущелье, долина
- 2) ров, канава, канал
- 3) пролив
- 4) водопровод, проток
- 5) дыхательное горло, трахея (Древнегреческо-русский словарь, т. I, 1958, с. 264).

Однако из контекста сведений Страбона, который говорит о том, что эти «70 долин» представляли из себя несколько областей, такие значения слова  $\alpha\lambda\acute{\omega}\nu$  как: ров, канава, канал, пролив, водопровод, проток, дыхательное горло или трахея, не могут быть приняты в расчет.

В переводе Страбона на армянский язык, выполненным лингвистом Р. Ачаряном, армянским эквивалентом греческого слова  $\alpha\lambda\acute{\omega}\nu$ , является слово *hovit* «долина», а синонимом последнего, согласно Корневому Словарю Армянского Языка, являются слова *dzor* «ущелье», *khoroch* «расщелина, впадина» и *phokhr (tsatsr) blrak* «маленький (низкий) холм».

Если говорить словами реалий Армянского нагорья, и четкого объяснения Павсания Аттического, то это могли быть горные долины, ущелья, межгорья, зачастую с протекающей посередине рекой или горным ручьем.

Предлагаем, основываясь на детальном анализе источников (исторический, политический, географический и этимологический аспект), свое видение в вопросе локализации «70 долин».

Дион Кассий (Dio Cass., XXXVI, 6, 1–2) описывая поход Лукулла на Нисибиду (Мцбин), утверждает, что Тигран II незадолго до этого «отобрал его у парфян, оставив там свои сокровища и большую часть своего имущества, поручив брату (Гурасу)

охранять город» (Dio Cass., XXXVI, 6, 1–2). Значение слова «отобрать», обозначающее «вернуть назад ранее отданное или уступленное», заставляет полагать, что Мцбин являлся одной из составляющих «Семидесяти долин».

**ТИМУР АЙТБЕРОВ** (Россия, Дагестан, Махачкала)  
КАРАБАХ И КАРАБАХСКИЕ АРМЯНЕ В АВАРСКИХ  
ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

**Թիմուր Այտբերով** (Ռուսաստան, Դաղստան, Մախաչկալա)  
ՂԱՐԱՐԱՂԸ ԵՎ ՂԱՐԱՐԱՂԻ ՀԱՅԵՐԸ ԱՎԱՐԱԿԱՆ  
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

**Timur Aitberov** (Russia, Dagestan, Makhachkala)  
KARABAKH AND KARABAKH ARMENIANS  
IN AVAR HISTORICAL SOURCES

1) Среди аварских исторических источников по указанной теме выделяются письменные. Они являются арабографическими и написаны как на арабском языке, так и на аварском. Существуют также и устные источники по теме – песни и рассказы о прошлом.

2) Аварцы давно и хорошо знают Карабах. В песне на аварском языке, включенной в школьную программу с довоенных времен, которая сочинена в начале 80-х годов XVIII в. женой Ибрахимхалил-хана Карабахского и известна как «Песня Бахтики» (Бахтикал кеч), упоминается Шуши. В этой песне, которая, кстати, изучается в лакских и даргинских школах, Шуши описывается как город, где много армян, живущих по христианским традициям и разводящих свиней, которые бегают даже рядом с ханским кварталом (это раздражало Бахтику-меседо, жившей раньше в горах Аваристана). Далее. По рассказам жителей аварского городка по названию Чох, которые были записаны арабскими буквами в начале XX в., в XIX веке и ранее, малосостоятельные чохцы ходили в Карабах,

где рыли подземные водопроводы (аварск. сигъриж - иранизм), за что получали от армян хорошую плату. Далее. По рассказам бакинских родственников известного азербайджанского композитора Узаира Гаджибекова, последний был не просто этническим дагестанцем, а сыном аварца из Хунзахской зоны Дагестана и знатной азери-тюрчанки. В семье Узаира все прекрасно знали аварский язык, особенно любил говорить по-аварски, причем не только в Шуши, но и в Баку, его брат Джейхун; на его эпитафии написано: «Джейхун Дагестани».

3) Хотя аварцы, по всей видимости, составляли более чем значительную часть населения Второго Албанского царства IX–XII вв., известного также как Эрети или Шекинское царство Багратидов, память о последних той эпохи в аварских исторических источниках пока обнаружить не удастся. Это при этом, что во второй половине XIV века в верховьях реки Самур, на древней этнической границе между аварцами и одним из лезгиноязычных этносов стояла “церковь”, в которой верховодил некий Аракел, пользовавшийся общественно-политическим авторитетом среди мусульманской знати тех мест. Данный факт зафиксирован в арабграфическом источнике, написанном на рубеже XVII–XVIII вв.

4) Как известно, в предгорной зоне Главного Кавказского хребта, по линии Шеки - Кабала, на рубеже XVII–XVIII вв. проживало много армян, считавшихся тогда «карабахцами». Одно из их поселений, находившееся вблизи Мингечаура и называвшееся Пысынджак, зафиксировано в аварской летописи на арабском языке, причем как «армянское», но входившее в состав Грузии.

5) «Армянский» народ в Казахе (Гъзазах), то есть рядом с Карабахом, упоминается в эпоху Надир-шаха (под 1739/1740 годом) в аварской летописи на арабском языке. Согласно этой летописи, аварское войско, продвигавшееся к Тифлису, ограбило было этих «армян», но последних защитил известный иранский полководец Мухаммадали-хан.

6) Далее, «армян» упоминает аварская летопись, написанная по-арабски уже под 1751 годом. В ней говорится, что в пределах гянджинско-карабахского пограничья стояли армянские «селения», на которые напала ханская коалиция, состоявшая из Шахверди-хана Гянджинского, Панах-хана Джеваншира и Хаджи-челеби Шекинского.

7) Аварская летопись на арабском языке сообщает, далее, что из «Азербайджана», из района Урмия, пришло в «Карабах», в 1760 году, войско Фатаали-хана Афшара, которое вступило в сражение с Панах-ханом Карабахским. После того как Фатаали-хан, полководец из «школы» Надир-шаха, одержал победу, он «взял в свои руки» такие земли, подвластные ранее Панаху, как «Джеваншир и пять армянских селений», а также «сагнаг», то есть большое укрепление, которое можно, наверно, отождествить с Шуши. Кстати, летопись, рассказывая о событиях 1752 г. и упоминая о территориях, подвластных Панах-хану, разделяет «Джеваншир и Карабах», то есть тюркоязычную зону ханства и армяноязычную, которая, таким образом, и обозначалась в середине XVIII в. термином «Карабах».

8) Итак, обилие армянских (Есайи Гасан-Джалалянц, Абраам Кретацци, Симеон Ереванци, Саргис Джалалянц и др.), персочзычных, русских источников XVIII-XIX вв. (таких как «История Карабага» Мирза Джамала Джеваншира Карабагского, или же «Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-ым» и т.д.) об армянах Карабаха дополняется еще и аварскими источниками.

9) Таким образом, активно популяризируемая в последнее время «концепция» о поселении армян на Южном Кавказе и, конкретно, в Карабахе лишь в начале XIX века, в эпоху И. Паскевича и А. Грибоедова, ввиду отсутствия авторитетных аргументов должна быть отвергнута.



**Шахбан Хапизов** (Россия, Дагестан, Махачкала)  
О РОЛИ АРМЕНИИ В РАСПРОСТРАНЕНИИ ХРИСТИАНСТВА  
В ДАГЕСТАНЕ (VII–X ВВ.)

**Շահբան Խապիզով** (Ռուսաստան, Դաղստան, Մախաչկալա)  
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԵՐԸ ԴԱՂՍԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՆՈՒԹՅԱՆ  
ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ (VII–X ԴԴ.)

**Shahban Khapizov** (Russia, Dagestan, Makhachkala)  
ON THE ROLE OF ARMENIA IN THE SPREAD OF CHRISTIANITY  
IN DAGESTAN (VII–X CENTURIES)

Согласно письменным источникам, распространение христианства в Дагестане тесно связано с Арменией и её церковными институтами. Начало этому процессу, согласно армянским источникам, было заложено еще в IV веке. Однако до VII века этот процесс носил спорадический характер и не имел явного успеха. Ощутимый перелом имел место лишь в VII в. в так называемом Царстве хонов – государстве, образованном местными авароязычными племенами с участием восточноиранского этнического компонента. Принятие монотеистической религии могло дать стране хонов возможность приобрести государственную независимость от Хазарского каганата. Его царь, видимо, успел до августа 685 г. учредить в Варачане патриарший престол во главе с епископом, присланным из Южного Кавказа и начать борьбу за независимость под идеологическим знаменем христианства. Победа «армянского христианства» в стране хонов 29 марта 682г. длилась недолго - до начала августа 685 г. Статус-кво был восстановлен в результате похода Хазарского каганата против бывшего вассала - Хонского царя и против его политических и духовных союзников в лице христианских князей Армении и Албании. Покорённые же хоны должны были вернуться к язычеству и сопровождать своего сюзерена в дальнейшем его

походе в сторону стран Южного Кавказа и Армении. Вместе с тем культурное наследие активности армянской церкви на Восточном Кавказе сохранилось до наших дней в виде церкви в селении Нюгди и прочих следов бывшего влияния в этом регионе. Достаточно указать, что слово крест (хъанч) в аварском и некоторых других дагестанских языках армянского происхождения.

**Alyson Wharton** (UK, London)

COLLECTING THE WORLD: ARMENIAN ANTIQUITIES DEALERS  
AND MUSEUM COLLECTIONS IN EUROPE AND  
NORTH AMERICA AT THE TURN OF THE 20TH CENTURY

**Էլիսոն Ուորթոն** (Միացյալ Թագավորություն, Լոնդոն)  
ՀԱՎԱՔԵԼՈՎ ԱՇԽԱՐՀԸ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ  
ՀԱՎԱՔՈՂՆԵՐԸ ԵՎ ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ՀԱՎԱՔԱԾՈՒՆԵՐԸ  
ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ ԵՎ ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅՈՒՄ  
20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ

**Элисон Уортон** (Соединённое Королевство, Лондон)  
СОБИРАЯ МИР: СОБИРАТЕЛИ АРМЯНСКОГО АНТИКВАРИАТА  
И МУЗЕЙНЫЕ КОЛЛЕКЦИИ В ЕВРОПЕ И СЕВЕРНОЙ  
АМЕРИКЕ В КОНЦЕ 20-ГО ВЕКА

The art and antiquities dealers Dikran Kelekian, Kirkor Minassian and Hagop Kevorkian would become big names in the art and museum world and in the world of philanthropy in the subsequent years of the 20th century. At the dawn of the century, they had just arrived from the Ottoman Empire and were establishing their businesses across the Atlantic. They, most often, specialized in goods originating from what was known as ‘the Orient’ and is often now termed ‘the Islamic World’ or ‘the Middle East’. This paper examines this moment of rapid business expansion and analyses the role that Kelekian, Minassian and Kevorkian, played in the formation of art collections at major museums in Europe, such as the Victoria and Albert and the British Museum in London, or the Kaiser Friedrich Museum of Berlin, but also in the United States, such as the collections of Charles Lang Freer, now held by the Smithsonian in D.C. and the Met in New York. The paper will look at museum correspondence, documentation from the dealers’ remaining archives, as well as sources in Ottoman and Armenian, to try to piece together what made these individuals so influential at this crucial time for the

rise of modern museum collections. These Armenian dealers were particularly important for growing collections of Islamic art, but they were also key to collecting the finest objects from Far-Eastern, medieval European and Eastern Christian arts, amongst others, for the galleries of many world civilizations that are so beloved of museum-goers today (Roman and Greek; Ancient Egyptian; Babylonian; Assyrian and so on), as well as, in the case of Kelekian, for the collecting of modern European art. Why were they able to be ‘in the right place at the right time’ and, seemingly, did this job so well? Why has this role been, almost completely, written out of museum history? What can we learn from this incredibly important role of Armenians as trade, but also cultural (sometimes even political), intermediaries and spokespersons?

**Amir Mohammad Mohani** (Iran, Tehran)

GEOPOLITICAL REALITIES OF SOUTH CAUCASUS:  
IMPLICATION OF IRAN-ARMENIA RELATIONS

**Ամիր Մոհամմադ Մոհանի** (Իրան, Թեհրան)

ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ  
ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. ԻՐԱՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ  
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԴԵՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

**Амир Мохаммад Мохани** (Иран, Тегеран)

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ ЮЖНОГО КАВКАЗА:  
ВЛИЯНИЕ ИРАНО-АРМЯНСКИХ ОТНОШЕНИЙ

South Caucasus has been of strategic importance for many centuries. The region is a land bridge between Europe and Asia, and it has been a significant trade route connecting the Black Sea and Caspian Sea. Furthermore, the South Caucasus has been home to various empires, including the Persian, Ottoman, and Russian empires, and it has been the site of many conflicts and wars

throughout history. The South Caucasus has been having frozen conflicts since the Soviet Union era. These frozen conflicts sometimes flare up, such as the 2008 war between Russia and Georgia and Armenia-Republic of Azerbaijan. Therefore, the security and stability of the region is a vital factor for states.

Iran and Armenia are neighboring countries located in the South Caucasus and the Middle East. Despite their different cultural and religious backgrounds, they have maintained a cordial relationship during history. The two countries share a long history of cultural and economic ties, and their relationship is characterized by cooperation in various fields, including trade, energy, and transportation.

The research aims: to examine the Iran-Armenia relations based on Regional Complex Security theory (RCST). RCST is a framework that examines how security issues in one country can affect the security of other countries in the region. It is based on the idea that security is a complex and multifaceted concept that cannot be reduced to military power alone but also includes economic, political, and social factors. Therefore, these issues are often interconnected and interdependent.

South Caucasus has been of strategic importance for many centuries. The region is a land bridge between Europe and Asia, and it has been a significant trade route connecting the Black Sea and Caspian Sea. Furthermore, the South Caucasus has been home to various empires, including the Persian, Ottoman, and Russian empires, and it has been the site of many conflicts and wars throughout history. The South Caucasus has been having frozen conflicts since the Soviet Union era. These frozen conflicts sometimes flare up, such as the 2008 war between Russia and Georgia and Armenia-Republic of Azerbaijan. Therefore, the security and stability of the region is a vital factor for states.

Iran and Armenia are neighboring countries located in the South Caucasus and the Middle East. Despite their different cul-

tural and religious backgrounds, they have maintained a cordial relationship during history. The two countries share a long history of cultural and economic ties, and their relationship is characterized by cooperation in various fields, including trade, energy, and transportation.

The research aims: to examine the Iran-Armenia relations based on Regional Complex Security theory (RCST). RCST is a framework that examines how security issues in one country can affect the security of other countries in the region. It is based on the idea that security is a complex and multifaceted concept that cannot be reduced to military power alone but also includes economic, political, and social factors. Therefore, these issues are often interconnected and interdependent.

Overall, the RCST provides a useful framework for understanding the complex security challenges facing Iran and Armenia and how their relationship could be impacted by broader regional dynamics. Furthermore, the RCST is useful to recognize the divergence and convergence factors in Iran-Armenia relations. The research will be structured as follows: section 1 belongs to the introduction, section 2 discusses the literature review, and section 3 describes the methods and theoretical framework. Section 4 analyzes the Iran-Armenia relations based on the RCST. Finally, section 5 represents the main findings.

**Arà Zarian** (Italy, Mirano)

WALL PAINTINGS IN ARMENIAN CHURCHES AND THEIR  
HISTORICAL AND CULTURAL RELATIONS

**Արա Չարյան** (Իտալիա, Միրանո)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՈՐՄԱՆԱԿԱՐՆԵՐԸ ԵՎ  
ԴՐԱՆՑ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐԸ

**Ара Зарян** (Италия, Мирано)

НАСТЕННЫЕ РОСПИСИ АРМЯНСКИХ ЦЕРКВЕЙ И ИХ  
ИСТОРИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ

The appearance of wall paintings in Armenian churches starting in the 5th century AD, despite the dominance of Byzantines during the early Middle Ages and crucial and beneficial contact with Georgian culture after the collapse of Arab domination, beginning in the 10th century, it became a frequent decision made by numerous Armenian princes, like the Artzruni, Zak'aryan, Bagratouni, and Kyourekyan, who hired Armenian painters to decorate the inside of numerous Armenian churches. Three crucial periods in Armenian Christian history can be distinguished for the development and diffusion of wall paintings in Armenian churches: first – 5th-7th century, Mren, Bagaran, T'alın, Art'ik, Arudch, Mastarà, Kosh, Lmbatavank, Tzitzernavank; second - 10th-14th century, Haghbat, Sanahin, K'obayr, Kirants, Akht'alà, Tat'ev, Dadivank', the churches of the capital Anì (the Cathedral, Surb Amenap'rkich, Tigran Honents); third - 16th-19th century, Surb Astvatzatzin of Gndevaz, Surb Hovhannes, Surb Astvatzatzin, Surb Sargis in Meghri, Edjmiatzin Cathedral in Vagharshapat. During the early years of Christianity's expansion across the Armenian plateau; numerous churches were built including wall paintings featuring images from both the Old and New Testaments.

The collapse of Anì, the last capital of the Armenian kingdom, in 1045 is linked to the existence of the second phase of wall paint-

ings in Armenian churches. Several times in the 12th century, the city was liberated by the Georgian king David the Builder to resist Seljuk domination. In 1199, Georgian queen Tamara, supported by Armenian troops led by brothers Zakarè and Ivanè Zakaryan, liberated Anì and established a government. Anì became the administrative center of the Zakaryan princes, therefore Ivanè and Zakarè participated in large construction activities, renovating and building churches, palaces, and bridges, as well as frescoing several churches.

In this opportune environment of immense cultural development, wall paintings in Armenian churches flourished in an astounding and completely independent manner, owing to the significant cultural baggage gathered over the years that distinguished them from Byzantine and Georgian ones. After the conservative restoration of the cycles frescoed in Haghbat (2019) in the church of Surb Nshan, frescos of 10th-13th century and those of Dadivank' (2016) in the Kat'oghikè church of Surb Astvatzatzin, frescoes of 1297, the test pieces of study and research in the Cathedral of Kirants (2019), 12th-13th century and Haridchavank', frescos of 1235, it is now completely clear that the wall paintings in these Armenian churches are an amazing and unique interpretation that merits further examination and additional research when compared to Byzantine and Georgian examples from the same time period.



**Armine Mnatsakanyan** (Hungary, Budapest)  
HISTORICAL NARRATIVES IN THE MUSEUMS  
OF SOVIET ARMENIA: A CASE STUDY ON THE STATE  
REVOLUTION MUSEUM OF THE ARMENIAN SSR

**Արմինե Մնացականյան** (Հունգարիա, Բուդապեշտ)  
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ  
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽԱՀ  
ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ

**Армине Мнацакян** (Венгрия, Будапешт)  
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАРРАТИВЫ  
В МУЗЕЯХ СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ:  
ТЕМАТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО  
МУЗЕЯ РЕВОЛЮЦИИ АРМЯНСКОЙ ССР

This paper presents tendencies of official historical narratives of Armenian SSR during the Soviet period. In aspects of Memory Policy of Soviet Union, it is significantly important how Armenia's State Revolution Museum was implementing the construction of soviet official history. This topic about the formation of historical narratives and collective memory is a relevant topic in Armenia's inner and foreign policies, as it has shaped and is still shaping Armeni's appearance in international and regional platform. To make the research more specific paper has taken case study on former State Revolution Museum of Armenian SSR as a museum that made huge impact on collective memory of Armenian society. Revolution Museum as a part of Soviet Museum Network that was established in 1930s was not simply a museum but a tool, an important institution to implement Memory Policy in Armenian SSR. It's significance and importance in frames of Memory Policy is shown in paper by analyses of archival documents and interviews of workers related to Revolution Museum in past. Mrs. Yulia-former director of Museum's archive, Astghik Israelyan- scientific member of Museum, Seda

Galstyan- former guide of Revolution Museum are the interviewees of the project. After highlighting the exceptional role that was given to Revolution Museum by Soviet Museum Network the analyses of historical narratives have been done. 7 main historical narratives have been determined and analyzed as the outstanding parts of Armenia's official history at the Soviet time.

**Atef Saadafi** (Egypt, Cairo)

ARMENIA AND THE MIDDLE EAST:

THE NECESSARY ROLE OF CULTURAL DIPLOMACY

**Ատեֆ Սաադաֆի** (Եգիպտոս, Կահիրե)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԸ.

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ԴԵՐԸ

**Атеф Саадафи** (Египет, Каир)

АРМЕНИЯ И БЛИЖНИЙ ВОСТОК:

НЕОБХОДИМАЯ РОЛЬ КУЛЬТУРНОЙ ДИПЛОМАТИИ

Historically, relations between Armenia and Middle East countries, especially Egypt, are among the oldest and longest relations between the people of the region. The history of relations between these neighboring countries goes back about three to four thousand years, and the history of Armenia cannot be studied accurately without knowing the history of the Middle East main countries like Egypt, Lebanon, Syria and Iran. During the last ten centuries, Armenians have had good relations with these countries, apart from the ethnic and historical connection. On this basis, Armenia has long taken many cultural values from the Middle East and reciprocally transferred other values to its countries. In this regard, coexistence with the respect of Middle East Armenians for many years has doubled the interests of Middle East and Armenia to develop and strengthen relations.

**Beka Chedia** (Georgia, Tbilisi)

FORMATION OF A NEW FOREIGN POLICY IDENTITY  
OF ARMENIA AND THE PROSPECT OF STRATEGIC  
PARTNERSHIP WITH GEORGIA IN THE CONTEXT  
OF EUROPEANIZATION OF THE CAUCASUS REGION

**Բեկա Չեդիա** (Վրաստան, Թբիլիսի)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ  
ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ  
ՈԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐԸ  
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ  
ԵՎՐՈՊԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

**Бека Чедия** (Грузия, Тбилиси)

ФОРМИРОВАНИЕ НОВОЙ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ  
ИДЕНТИЧНОСТИ АРМЕНИИ И ПЕРСПЕКТИВА  
СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЕРСТВА С ГРУЗИЕЙ В  
КОНТЕКСТЕ ЕВРОПЕИЗАЦИИ КАВКАЗСКОГО РЕГИОНА

I argue that after the fall of Karabakh, Armenia became stronger state than it had been for more than 30 years. This process can be compared with the process of acquiring independence from Russia. Armenia has lost control over Karabakh but has regained its statehood. Now it has the opportunity to shape its foreign policy, including rebuilding its relations with its neighbors, including Georgia, taking into account its national vital interests. In addition, distancing itself from Russia improves its democratic performance and strengthens its image as a European democracy.

At one time, Armenia, as a participant in the EU Eastern Partnership program, refrained from rapprochement with the EU and slowed down the signing of an associated agreement with the EU so as not to irritate the Kremlin, but the balance of power in the region is changing dramatically and this entails big changes in the region. The consequences of Russian aggression against Ukraine for the Kremlin have a deplorable effect on the Caucasus.

Armenia's closest neighbor, Georgia, has become an EU candidate country, which means that the entire region has transformed from a disputed geographical identity into a European region. The EU entered the Caucasus with the help of Georgia, and now for Armenia, it can turn into a geographical window to Europe if Armenia itself decides to do so. The European platform can unite the efforts of the two countries on the path of European integration.

I will also show some barriers that may arise in the way of rapprochement between the two countries and prevent this scenario. For its part, Georgia has its perception of the region and is trying to position itself not as a country in the Caucasus, but as a Black Sea country. Although in any case, if Armenia finally determines its development path towards the EU, Armenia and Georgia will have similar interests in favor of Europeanization - this will undoubtedly push both countries towards a strategic partnership.

What is the likelihood of a strategic partnership between Georgia and Armenia? What prerequisites exist for Armenia and Georgia to pool their resources for the Europeanization of the entire region? How will Moscow or other regional actors react to the Europeanization of the Caucasus region?

**CHANG LIU** (China, Beijing)  
THE RISE OF CIVILIZATIONAL NARRATIVES  
ON A GLOBAL SCALE

**Չան Լյու** (Չինաստան, Պեկին)  
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԵԼՔԸ  
ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՄԱՍՇՏԱԲՈՎ

**Чанг Лю** (Китай, Пекин)  
РОСТ ЦИВИЛИЗАЦИОННЫХ НАРРАТИВОВ  
В ГЛОБАЛЬНОМ МАСШТАБЕ

In recent years, there has been a trend of “civilization renaissance” around the world. Non-Western countries that once had profound traditional civilizations have used civilization narratives to reposition themselves. For example, Putin appeals to Russian civilization to reconstruct the post-Soviet space order, Turkey uses “Neo-Ottomanism” to expand its regional influence, and Modi defines India’s successful experience as a by-product of its civilizational roots rather than a copy of the Western model. “Civilization” is back at the forefront of global policy debates. This trend is the non-Western world’s response to internal and external crises. It is also the spiritual awakening of non-Western countries in the process of modernization exploration. It represents the further disintegration of “Western-centrism” in the non-Western world and marks the pattern of exchanges between old and new civilizations. A critical transition is taking place. In the process of crisis response, countries in the non-Western world have discovered the great effectiveness of “civilization”. Externally, they can use it to resist the pressure of major powers and improve their negotiating position. Internally, they can reconstruct the identity of the people and transform them from failed latecomers. Transform members into modern inheritors of a glorious civilization and relieve their loneliness, frustration and anxiety. Civilization narratives have gradually entered mainstream

discourse in the non-Western world, gained recognition from social elites and the public, and become important ideological resources and means for countries in the process of recalibrating and positioning themselves. However, excessive instrumentalization of civilization narratives may also lead to Extreme xenophobia and populism.

**Christine Lamoureux** (Italy, Feltre)

THE WALL PAINTINGS OF THE 7TH CENTURY IN ARMENIA THE  
CASE OF LMBATAVANK: SOURCES COMPARISONS,  
INFLUENCES, WITH OLDER, CONTEMPORY  
AND SUBSEQUENT DEPICTIONS IN THE EASTERN  
CHRISTIAN WORLD AND IN ITALY

**Քրիստին Լամուր** (Իտալիա, Ֆելտրե)

7-ՐԴ ԴԱՐԻ ԴՐՄՆԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ  
ԼՄԲԱՏԱՎԱՆՔԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ. ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ  
ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՉԴԵՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ  
ԱՎԵԼԻ ՀԻՆ, ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԵՎ ՀԵՏԱԳԱ  
ՊԱՏԿԵՐԱԳՐԵՐԻ ՀԵՏ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ  
ԱՃԽԱՐՀՈՒՄ ԵՎ ԻՏԱԼԻԱՅՈՒՄ

**Кристин Ламур** (Италия, Фельтре)

НАСТЕННЫЕ РОСПИСИ VII ВЕКА В АРМЕНИИ,  
НА ПРИМЕРЕ ЛМБАТАВАНКА: ИСТОЧНИКИ СРАВНЕНИЙ,  
ВЛИЯНИЕ СО СТАРЫМИ, СОВРЕМЕННЫМИ И  
ПОСЛЕДУЮЩИМИ ИЗОБРАЖЕНИЯМИ  
В ВОСТОЧНО-ХРИСТИАНСКОМ МИРЕ И В ИТАЛИИ

A decisive fact placed in 628–629 is certainly the reconquest of Armenia by the Byzantine emperor Heraclius. This victory allows the establishment of a new regime much more favourable to this country. Furthermore the wider opening to the horizons of the imperial koine brings a new breath and new stimuli for local creative

capacities. For the first time after its division between the Eastern Roman Empire and Sassanid Persia at the end of the 4th century, Armenia is reunified under the authority of an indigenous prince and the protection imposed does not prevent the development of the economy and culture. We are therefore witnessing a true flowering of architecture and related arts (painting and sculpture) in particular in the churches at the foot of Mount Aragats, where in very varied conditions of conservation, traces of painted decorations are still present: St Stephen Protomartyr of Lmbatavank, St Mother of God of Karmavor, St John the Baptist in Mastarà, St Mother of God of Talin, Talin Cathedral, St George of Garnahovit, St Theodore of Yekvard, St Gregory the Illuminator of Artik, St Stephen of Kosh, St Gregory the Illuminator of Norkyang, Arouch Cathedral. The wall paintings in the church of St Stephen the Protomartyr of Lmbatavank are a “miracle”. The depiction in the apse The first prophetic vision of Ezechiel wich is very faithful to the text of the Old Testament shows important references and is present in the oratory of Christ Latomos of Thessaloniki in Greece, the beautiful mosaic of the 5th century (the oldest mosaic of known apse) which depicts Christ as an adolescent sitting in a luminous cloud and surrounded by the symbols of the evangelists. He is placed at the center of the vision of two characters; Ezechiel and Abacuc. In Ravenna, in Italy, in the church of St Vitale and in the church of St Apollinare of the 6th century, in the apse, Christ is depicted as an adolescent sitting on a cloud; in Lmbat the face of Christ has disappeared but it is probable that it had been depicted as an adolescent. Cherubs with tetramorphs (lion, ox, eagle and angel) and wings adorned with eyes folded up and down are also present in Georgia in David Garedza Saberebbi and in the monastery of St Dodo (10th century) in prophetic visions. Finally, the face of the Holy Knight Theodore in Lmbat is deeply inspired by that of the Emperor Justinian in the church of St Vitale in Ravenna (6th

century) which soon became an easily recognizable and widespread icon. The association of the holy knights Theodore and George is frequent in Georgia as in the church of the Redeemer in Machavrisi (11th century) or in the church of St George in Nakipari (1130) while in Armenia the most frequent association is George and Sergio as in Karmavor. The comparisons will be extensively developed and illustrated in the final report.

**Chunming Zu** (China, Beijing)

WHAT DOES THE “PERIOD OF CULTURAL CHANGE”  
MEAN FOR CHINA AND ARMENIA?

**Չունմինգ Յու** (Չինաստան, Պեկին)

ԻՆՉ Է ՆՇԱՆԱԿՈՒՄ «ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ  
ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԸ»  
ՉԻՆԱՍՏԱՆԻ և ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

**Чуньмин Цзу** (Китай, Пекин)

ЧТО ОЗНАЧАЕТ «ПЕРИОД КУЛЬТУРНЫХ ПЕРЕМЕН»  
ДЛЯ КИТАЯ И АРМЕНИИ?

Today, the “period of cultural change” has once again become a hot topic among intellectuals in many countries, especially in countries with post-modernity. But in what sense we are talking about a period of cultural change, and what it means for countries with long historical and cultural traditions like China and Armenia. It is a philosophical question. Contemporary China is building the modern civilization of the Chinese nation. If we regard this process as a period of cultural change, then for China and Armenia, the fundamental goal of the so-called cultural change period is to construct an independent civilization and re-contribute to the world a new civilization. However, in this process, how to avoid falling into the trap of western centralism and the quagmire of cultural nationalism is a common problem faced by the intellectual circles of China and Armenia.



**Dewen Tian** (China, Beijing)

ANOTHER POSSIBILITY OF INTERNATIONAL RELATIONS

**Դյուն Թյան** (Չինաստան, Պեկին)

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ՄԵԿ ԱՅԼ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

**Дьюэн Тянь** (Китай, Пекин)

ДРУГАЯ ВОЗМОЖНОСТЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

After the world entered the era of globalization, the Western international relations model characterized by exclusivity, confrontation, and power politics dominated, and various forms of conflicts between countries caused humanity to pay a painful price. After the end of the Cold War, Huntington proposed the theory of clash of civilization, believing that new group confrontations and serious conflicts would occur in areas where civilization plates intersect. According to this theory, countries in the Caucasus, including Armenia, happen to be in areas with high conflict risks. The fact seems to confirm this theoretical hypothesis, as conflicts between Georgia and Russia, Armenia and Azerbaijan, and ongoing conflicts between Ukraine and Russia erupted in the post Cold War era in this region. However, “cultural differences” are clearly not the cause of these conflicts. The zero-sum game in international relations, the “Cold War Thinking” characterized by group confrontation, and the malicious promotion of regional conflicts by foreign powers is the real reasons. In the context of the continued Russia-Ukraine conflict, the pattern of Eurasia may undergo profound changes and face the risk of being artificially “broken” to a certain extent, that is, to form a long period of confrontation between the East and the West, and ultimately damage all countries in Eurasia. To avoid more serious losses caused by conflicts between countries, the world urgently needs to construct a new concept of international relations that is constructive, open, and inclusive. This article believes that at the

level of international relations concepts, the concept of international relations characterized by the “Silk Road Spirit” provides another possibility to go beyond the “Cold War Thinking”. The “Silk Road Spirit” characterized by “peaceful cooperation, openness and inclusiveness, mutual learning and mutual benefit” should be the direction of future international relations development. The transformation of international relations models requires a long historical process and is destined to be full of twists and turns. However, human society always develops in the right direction.

**Elisa von Joeden-Forgey** (USA, Philadelphia)

ARMENIA AS A GLOBAL LEADER IN GENOCIDE PREVENTION

**Էլիզա Ֆոն Զոեն-Ֆորջեյ** (ԱՄՆ, Ֆիլադելֆիա)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՈՐՊԵՏ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ԿԱՆԽԱՐԳԵԼՄԱՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԱՌԱՋԱՏԱՐ ԵՐԿԻՐ

**Элиза фон Йоден-Форги** (США, Филадельфия)

АРМЕНИЯ КАК МИРОВОЙ ЛИДЕР

В ПРЕДОТВРАЩЕНИИ ГЕНОЦИДА

The presentation aims to delve into Armenia’s historical significance in shedding light on genocide and extrapolate its ramifications for Armenia’s contemporary global leadership, particularly in the realm of genocide prevention. Armenia’s pivotal role in raising awareness about genocide throughout history positions it as a front-runner in 21st-century endeavors to combat such atrocities. Not only was the Armenian Genocide a foundational event in the thinking of Raphael Lemkin, the father of the Genocide Convention, but also the struggle of Armenians to gain international recognition for the 1915-1923 genocide has been undertaken within a universalist framework that recognizes the genocides of other peoples and demonstrates solidarity with their suffering. This manifested itself

at the diplomatic level with the inauguration of the International Day of Commemoration and Dignity of the Victims of the Crime of Genocide and of the Prevention of this Crime at the United Nations in 2015, which was spearheaded by the Armenian delegation on the year marking the 100th anniversary of the Armenian Genocide. Armenians, having just experienced another genocide in the ancestral land of Artsakh, have a great deal to teach the rest of the world about the crime and have shown leadership in drawing together survivors, scholars, civil society organizations, and diplomats in the biannual Global Forums. I plan to outline a way forward for all of this work that will establish Armenia as a leader among nations in the struggle against this terrible crime and the promotion of human dignity.

**Gagik Chilingaryan** (Hungary, Budapest)

NORMS OF THE COUNCIL OF EUROPE IN THE POSTSOVIET  
SPACE: NATIONAL MINORITIES IN THE REPUBLIC  
OF ARMENIA AND FCNM

**Գագիկ Չիլինգարյան** (Հունգարիա, Բուդապեշտ)

ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆՈՐՄԵՐԸ ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ  
ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ. ԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ  
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ  
ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ  
ՇՐՋԱՆԱԿԱՅԻՆ ԿՈՆՎԵՆՅԻԱԼ

**Гагик Чилингарян** (Венгрия, Будапешт)

НОРМЫ СОВЕТА ЕВРОПЫ НА ПОСТСОВЕТСКОМ  
ПРОСТРАНСТВЕ: НАЦИОНАЛЬНЫЕ МЕНЬШИНСТВА В  
РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ И РАМОЧНАЯ КОНВЕНЦИЯ  
О ЗАЩИТЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ

This paper delves into the Framework Convention for the Protection of National Minorities (FCNM), Europe’s extensive treaty

safeguarding the rights of national minorities in the South Caucasus region, specifically within the Republic of Armenia. The paper explores the history and protective mechanisms for national minorities in Armenia, focusing on the Monitoring Cycles in Armenia, along with relevant theoretical literature and an interview with a representative of the largest national minority. It contributes to the academic understanding of the complex interplay between national minorities, ethnic conflict, and regional politics in the South Caucasus. It is relevant to the broader discourse on human rights and international law, potentially influencing discussions and policies related to minority rights worldwide.

The paper tries to get answers for the following questions: How does the policy of the Republic of Armenia promote the improvement or decline in the NM situation? What factors contribute to the difficulties in fulfilling the obligations outlined by FCNM? The analysis centres on recommendations from the Council of Europe, Reports by the government of Armenia, and Opinions from the Advisory Committee of FCNM, aiming to uncover the underlying reasons behind challenges in fulfilling obligations related to national minority protection in Armenia.

The paper argues that Armenia is seeking assistance from international mechanisms to address gaps in its national legislation. Despite citing financial challenges, the country appears to be neglecting the resolution of issues concerning national minorities that could be addressed without incurring significant financial expenses. These include the establishment or amendment of laws specifically for national minorities and ensuring the effective enforcement of criminal code provisions, particularly those related to kidnapping and early marriages.

**Giorgi Cheishvili** (Georgia, Tbilisi)  
GEORGIA AND GEORGIANS IN THE 13TH CENTURY.  
EXTERMINATION BY ONE'S OWN AND OTHERS

**Գեորգի Ճեիշվիլի** (Վրաստան, Թբիլիսի)  
ՎՐԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՎՐԱՑԻՆԵՐԸ 13-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ.  
ԲՆԱԶՆՁՈՒՄ ՅՈՒՐԱՅԻՆՆԵՐԻ ԵՎ ՈՒՐԻՇՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

**Георгий Чеишвили** (Грузия, Тбилиси)  
ГРУЗИЯ И ГРУЗИНЫ В 13 ВЕКЕ.  
ИСТРЕБЛЕНИЕ «САМИ И ДРУГИМИ»

By the end of the 12th century and the beginning of the 13th century, Georgian kingdom one of the most powerful states in the Near East. Its political and cultural influence upon the neighboring peoples and states was remarkably strong. Yet the situation changed radically in the second quarter of 13th century. In the 1240s Georgia reduced to the vassalage of the Mongols. Under the Mongols, the Georgian kingdom split into three parts: the kingdoms of Likhthimereti (western Georgia) and Likhthamereti (eastern Georgia), and the Saatabago of Samtskhe (southern Georgia). This political state remained unchanged until the 1320s. To what extend did the political changes affect the Georgian identity? Analysis of the Georgian and non-Georgian sources reveal the following:

1) Untill its dissolution, official name of the kingdom was Sakartvelo (i.e. Georgia), and its extension was described as “from Nikopsis to Derbend”. Sakartvelo comprised all Christian communities of the Caucasus (i.e. Georgian, Armenian and Albanian lands). The kingdom is named as Georgia or Georgia and Armenia/ Greater Armenia in Armenian sources, and Gorjestan or Apxaz in Persian and Arabic texts.

2) After the disintegration of the realm the term Sakartvelo was attached to eastern Georgia. Armenian and Persian authors named eastern Georgia as Vrastan and Gorjestan, repectively, and western

Georgia - Abkhaz. From the point of view of Armenian writers both Apkhaz and Vrastan were parts of a single entity the Kingdom of Georgia (tagavorutiwn Vrats).

3) Kings of both eastern and western Georgia were titled as masters of All Georgia (koveli Sakartvelo) thus underlying temporary character of the division of the kingdom.

4) In the period under the consideration Kartveli, the term designated Georgians, had several meanings: (a) Georgians proper, (b) Chalcedonian community of the kingdom, (c) Christian community of the kingdom irrespectively of the confessional belonging, (d) population of the kingdom irrespectively of ethnic origin and religion, (e) vassal entities of the kingdom.

**Georgi Sanikidze, Tamar Lekveishvili** (Georgia, Tbilisi)  
MATERIALS CONCERNING ARMENIANS AND ARMENIA IN THE  
FRENCH MAGAZINE “LE CAUCASE ILLUSTRÉ”  
PUBLISHED IN TBILISI (1889–1892, 1899–1902)

**Գեորգի Սանիկիձե, Թամար Լեկվեիշվիլի**

(Վրաստան, Թբիլիսի)

ՀԱՅԵՐԻՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՆՅՈՒԹԵՐԸ  
ԹԲԻԼԻՍԻՈՒՄ ԼՈՒՅՍ ՏԵՍՆՈՂ «LE CAUCASE ILLUSTRÉ»

ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳՐՈՒՄ

(1889–1892 թթ., 1899–1902 թթ.)

**Георгий Саникидзе, Тамар Леквейшвили** (Грузия, Тбилиси)  
МАТЕРИАЛЫ ОБ АРМЯНАХ И АРМЕНИИ ВО ФРАНЦУЗСКОМ  
ЖУРНАЛЕ «LE CAUCASE ILLUSTRÉ», ИЗДАВАВШЕМСЯ В  
ТБИЛИСИ (1889–1892, 1899–1902)

French magazine “Le Caucase illustré” was published in Tbilisi during 1889-1892 and 1899-1902 years. The founder and editor-in-chief of the magazine was French journalist Jean Mourier.

Articles about the history, art, literature, and everyday life of the Caucasian peoples were published in this magazine. An important part of the materials published in this magazine was dedicated to Armenians and Armenia. These materials can be divided into two parts: 1) History and culture of Armenia (articles: Armenian graves in the Caucasus, Fables of Armenian Vartan, A brief survey of Armenian history, Armenian Proverbs, Armenian tales, Armenian manuscripts, etc.). 2) Advertisements - the paper also examined the integral and still unexplored part of this magazine – advertisements. It is evident that advertisements were the primary financial sources for the publication of this magazine. In the paper, types of advertisements are classified. The spheres of business activities in which the French-speaking population of Tbilisi (and the whole South Caucasus) is interested, are highlighted. In this regard, special attention deserves the business activities of Armenians. Advertisements in the “Le Caucase illustré” can be grouped into the following categories. 1) Oil business. 2) Transport. 3) Hotels and restaurants. 4) Shops of different kinds. 5) Others (notary, translation, etc.). Armenians are presented in all these spheres. Here are some examples of such advertisements: Mantashev (oil), Bozardjiantz (Tabaco and cigars), Adelkhanov and CO (shoes), Aboviantz (stationery), Ter-Sarkissian (bicycles), Bagramiantz (translator), Mirimanian (musical instruments), etc.

Based on the study of advertisements published in the magazine, a complete picture of the business activities of Armenians in Tbilisi can be created, and the role of Tbilisi Armenians in international commercial relations can also be highlighted.

**Grigol Pheradze, Manana Javakhishvili** (Georgia, Tbilisi)  
CAUCASIAN POLICY AND UNIFICATION ATTEMPTS  
IN THE 1760S: A HISTORICAL ANALYSIS

**Գրիգոլ Փերաձե, Մանանա Ջավախիշվիլի**  
(Վրաստան, Թբիլիսի)

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԻԱԿՈՐՄԱՆ  
ՓՈՐՁԵՐԸ 1760-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.  
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

**Григол Ферадзе, Манана Джавахишвили** (Грузия, Тбилиси)  
КАВКАЗСКАЯ ПОЛИТИКА И ПОПЫТКИ ОБЪЕДИНЕНИЯ  
В 1760-Е ГГ.: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

This report examines the Caucasian policy of King Heraclius II of Kartli-Kakheti during the 1760s, focusing on the autobiographical memoir of Joseph Emin, a prominent Armenian figure and leader of the national liberation movement. The research delves into the geopolitical context of the South Caucasus, involving the Russian Empire, Ottoman Empire, and Iran. By the 1760s, Heraclius II pursued an active military policy to improve the political and economic situation of Kartli-Kakheti, protect its borders, and extend influence over neighbouring Khanates. Contrasting with the relative stability in Eastern Georgia, the Armenian territories encountered significant difficulties. Persistent invasions over the centuries devastated Armenia, leading to the downfall of the Armenian kingdom and a scattered population living under Ottoman and Iranian rule.

The research explores the relations between King Heraclius II and the representative of the Armenian liberation movement, leader Joseph Emin, during the 1760s, with the goal of unifying Armenian territories under the East Georgian kingdom. However, the plan encountered obstacles, as Heraclius prioritized the reclaiming of Georgian historical territories, and the Armenian Church, especially Catholicos Simeon I, maintained a cautious position. Emin's



attempt to initiate a rebellion in the Ottoman Empire, followed by the establishment of a Georgian-Armenian kingdom, faced opposition from Simeon I, who tried to maintain a balanced policy with Ottoman and Iranian powers.

As for Heraclius' military campaigns in Erivan khanate, they aimed at punishing the disobedient ruler rather than supporting Emin's broader liberation goals. Emin's political orientation slowly shifted from England to the Russian Empire, aligning with the idea of a united Georgian-Armenian kingdom under Russian protection. Ultimately, Emin's project faced hindrances, including insufficient support from the Armenian Church and a lack of backing from Heraclius II. However, the main challenge for his plans was the political situation of the region, where the two dominant powers, Ottomans and Iran, still were able to spread their influence.

As of the 1760s, the Russian Empire was not actively involved in the region; however, it is plausible that it already harboured intentions to lay the groundwork for future conquests. In spite of the unsuccessful collaboration between Georgian King and Joseph Emin, Heraclius II remained actively engaged in cooperation with Armenian liberation leaders until the end of the century.

**Hovik Avanesov** (Armenia, Yerevan)

AZERBAIJAN POLICY OF ALBANIZATION OF THE ARMENIAN  
CULTURAL HERITAGE AND MECHANISMS TO COUNTER IT

**Հովիկ Ավանեսով** (Հայաստան, Երևան)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ  
ԱՂՎԱՆԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ  
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴՐԱ  
ՀԱԿԱՋԴՄԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԸ

**Овик Аванесов** (Армения, Ереван)

AZERBAIJANСKAYA ПОЛИТИКА ФАЛСИФИКАЦИИ  
АРМЯНСКОГО КУЛЬТУРНОГО  
НАСЛЕДИЯ И МЕРЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ

In 1918, the artificial state of Azerbaijan appeared on the political map of the world. This formation was created on the basis of the policy of genocide and appropriation and destruction of cultural values. Remaining true to his handwriting, he destroys and appropriates the rich Armenian cultural heritage in the occupied historical Armenian territories, aiming to destroy the Armenian heritage in these settlements. A key part of this policy is the policy of Albanization of the Armenian historical and cultural heritage. The “process of Albanization” of the Armenian heritage was launched by “Azerbaijani scientists” back in the Soviet years, starting in the 1960s, this policy continues to this day, with state support in the person of President Ilham Aliyev. The military and political leadership of Azerbaijan presents the churches and monasteries of Artsakh as Albanian. In particular, Tsitsernavank, Dadivank monastery complex, Surb Khach Church, Surb Harutyun Church, Spitak Khach Monastery, Amaras, Gandzasar, Surb Astvatsatsin Church and others. We consider it necessary to emphasize that the policy of Albanization pursued at the state level of Azerbaijan has gone beyond the historical territories of Artsakh and Utica, aiming

and trying to appropriate a number of historical and architectural monuments located in the territories of the Republic of Armenia, Western Armenia and Georgia. In particular, Tatev Monastery complex, Goshavank, Etchmiadzin Cathedral, Arichavank, Haghpat Monastery complex, Haghartsin Monastery complex, Surb Astvatsatsin Monastery in Akhtala, St. Basil's Basilica. St. Paul and Peter in Aparan, Surb khach Church in Akhtamar. The historical and architectural monuments presented as Albanian also becomes victims of the cultural genocide carried out by Azerbaijan at the state level. A vivid proof of this is the complete destruction of khachkars in Dzhusa, the unique Surf of the Tsitsernavank Armenian Church in the Kashatagh region of Artsakh, desecrated and destroyed by representatives of the "Aghvan-Udi" community of Azerbaijan and there are many such facts.

Countering Azerbaijan's state policy on the Albanization of the Armenian cultural heritage requires a comprehensive approach that includes raising awareness, stimulating education, promoting the preservation of cultural heritage, as well as the development and practical application of urgent proposals. In order to have a roadmap of mechanisms for countering the policy of Albanization pursued by Azerbaijan at the state level, it is necessary to develop an urgent package of proposals, which should include the following points:

For storage and documentation; International recognition and awareness; Promote cultural diplomacy; Education and advocacy; Legal mechanisms; Monitoring and reporting, Cheat international pressure.

A comprehensive revision of these points can become the basis for a long-term strategy to counteract the policy of privatization of the Armenian cultural heritage.

**Kima Saribekyan** (Hungary, Budapest)  
PERSPECTIVES ON POWER: FIRST REPUBLIC OF ARMENIA  
AND FRENCH ENGAGEMENT IN THE MIDDLE EAST

**Կիմա Սարիբեկյան** (Հունգարիա, Բուդապեշտ)  
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ  
ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ  
ՆԵՐԳՐԱՎՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

**Кима Сарибекян** (Венгрия, Будапешт)  
ПЕРСПЕКТИВЫ ВЛАСТИ: ПЕРВАЯ РЕСПУБЛИКА АРМЕНИИ  
И УЧАСТИЕ ФРАНЦИИ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ

The declaration of the First Republic of Armenia in 1918, despite the difficult conditions, was one of the most important events in the history of the Armenian people. After centuries of loss, national statehood was restored. Considering the importance of nation-building processes in the Levant and Mesopotamia after the collapse of the Ottoman Empire, this paper examines the geopolitical challenges faced by the First Republic of Armenia and the complicated dynamics of its diplomatic relations during this period. This paper attempts to examine how these external factors influenced Armenia's strategic position, its foreign policy and its aspirations for regional stability. A particular focus is placed on the influence of the French mandate in Syria and Lebanon and on the fate of the Cilician Armenians. On June 4, 1918, the Treaty between the Ottoman Imperial Government and the Republic of Armenia was signed in Batumi. According to Article 21 of the Treaty, the territory of the Republic of Armenia was enclosed in a part of the province of Yerevan, with several adjacent districts. Apart from Western Armenia itself, Kars, Ardahan, Surmalu, Sharur, Nakhichevan province, most of the provinces of Alexandropol and Etchmiadzin passed to Turkey. On the other hand, the establishment of the Mandate systems over former Ottoman Arab Provinces, particularly in Syria, determined

the fate of Cilician Armenians. In the Levant and Mesopotamia, the territory of present-day Syria, Lebanon, Israel/Palestine, Jordan, and Iraq, France and Britain constructed new independent nations to replace the former Ottoman territories with new independent nation states. However, the “independent nation state” definition cannot be applied to the former Ottoman territories in this case, because the Mandate system intended to create independent states, but first they should have passed the transition period under French and British administration. This paper reveals how these historical events have shaped the Armenian narrative and its place within the rich narrative of the Middle East through the interplay of geopolitics and identity.

**Lilit Saghatlyan** (Hungary, Budapest)

HISTORICAL CITIZENSHIP IN THE SOVIET BORDER REGION:  
ARMENIANS OF NAKHIJEVAN

**Լիլիթ Սաղաթելյան** (Հունգարիա, Բուդապեշտ)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱՅԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ  
ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ԳՈՏՈՒՄ. ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ

**Лилит Сагателян** (Венгрия, Будапешт)

ИСТОРИЧЕСКОЕ ГРАЖДАНСТВО В СОВЕТСКОМ  
ПРИГРАНИЧНОМ РЕГИОНЕ: АРМЯНЕ НАХИДЖЕВАНА

This paper investigates how diverse ethnic groups grappled with the consequences of borders drawn without consideration for their specific identities. It unravels the consequences of nation-building policies that, throughout the Soviet era, callously disregarded ethnic and historical nuances in the quest for a unified identity. The aftermath of such policies manifested in the emergence of multi-ethnic regions, with Nakhijevan standing as a compelling case study. As the paper delves into the complexities of this historical mosaic, it

contributes to the academic understanding of the South Caucasus region, shedding light on the profound interplay between historical policies, ethnic dynamics, and contemporary challenges within the realm of citizenship rights.

As the archival materials are very limited, the paper relies on oral history testimonies and personal documents and focuses on the case of Armenians residing in Soviet Nakhijevan under the administration of Soviet Azerbaijan. The research was based on 8 interviews including both women and men and was carried out in the Republic of Armenia in the year of 2022. The paper tries to get answers for the following questions: How did Armenians perceive their citizenship in the Soviet Union? What was the relationship between Armenians and Azerbaijanis to that of state authorities? To support the argument that Armenians have a historical connection with Nakhijevan, I introduce the concept of 'Historical Citizenship'. I argue that Armenians of Nakhijevan regarded themselves as full citizens of the state, since in the Soviet Union social rights were defined as core elements for inclusion in society. Furthermore, I contend that the coexistence of Armenians and Azerbaijanis under one state was facilitated by the notion of the 'Soviet Citizen', and despite facing certain challenges, Armenians consented to live under the rule of Azerbaijani authorities, seeking the opportunity to reside in their homeland.

**Mahesh Ranjan Debata** (India, New Delhi)

INDIA-ARMENIA RELATIONS IN THE POST-COLD WAR PERIOD

**Մահեշ Ռանջան Դեբատա** (Հնդկաստան, Նյու Դելի)  
ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ  
ԸՆՏԱՌՈՂԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

**Махеш Ранджан Дебата** (Индия, Нью Дели)

ОТНОШЕНИЯ ИНДИИ И АРМЕНИИ В ПЕРИОД ПОСЛЕ  
ХОЛОДНОЙ ВОЙНЫ

India and Armenia share historico-cultural relations for more than 2,000 years.

There were Indian settlements in Armenia established in Armenia by two Indian Princes (Krishna and Ganesh escaping from Kannauj along with their families) as early as 149 BC. Similarly, in 7th century AD, Armenian settlements had appeared in Kerala, after Tomas Cana, an Armenian merchant-cum-diplomat, arrived in Malabar Coast in 780 AD. During Mughal and British rule, Armenian settlements were established in Agra and Saidabad, Surat and Bengal. A number of large and small Armenian settlements were also found in Mumbai, Chandan Nagar, Gwalior, Lucknow and Puduchery. Armenian language, literature, art and architecture in India prospered by leaps and bounds. Besides trade, the Armenians contributed to the enrichment of Indian administration, art, architecture and culture.

Following the Soviet disintegration and subsequent independence of Armenia, India recognized Armenia on 26 December 1991 and eight months later the “Protocol on Establishment of Diplomatic Relations between India and Armenia” was signed on 31 August 1992 in Moscow. In 2022, the 30th anniversary of the establishment of diplomatic relations between India and Armenia was celebrated. In the last three decades or so, political exchanges between the countries have become the mainstay of their political,

diplomatic and economic relations. In 2019, Indian Prime Minister Narendra Modi and Armenia's President Nikol Pashinyan met on the sidelines of UN General Assembly. It was followed by Indian External Affairs Minister's Armenia visit in 2021 and the reciprocal visit by Armenia's Foreign Minister to India in 2022. In 2022 alone, the foreign ministers of both the countries met thrice. The cooperation at the parliamentary level since 2005 has been consistent and result-oriented.

Further, there has been increase of trade between the two sides since 2020-21 onwards. The trade may not significant, but the balance of trade is in the favour of Armenia. Since 2015, India has been providing developmental and humanitarian assistance to Armenia. Armenia has supported India's candidature for permanent seat at UNSC and India's candidature for non-permanent seat for the term 2021-22. In addition, cultural cooperation has remained the mainstay of the relationship between the two.

It is against this background that this paper analyses the overall relationship between the two in post-Soviet space while highlighting the age-old civilizational linkage between the two. Besides, this paper recommends that the political leadership of both the countries should make efforts to take their historical-cultural relationships to a new height.



**Marianna Manasyan** (Hungary, Budapest)  
IMAGES UND PERCEPTOINS OF ARMENIA IN DIASPORA  
ARMENIAN FILMS

**Մարիաննա Մանասյան** (Հունգարիա, Բուդապեշտ)  
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՎԵՐՆԵՐՆ ՈՒ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ  
ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅ ՖԻԼՄԵՐՈՒՄ

**Марианна Манасян** (Венгрия, Будапешт)  
ОБРАЗЫ И ВОСПРИЯТИЕ АРМЕНИИ В АРМЯНСКИХ  
ФИЛЬМАХ ДИАСПОРЫ

The Armenian communities living both in Armenia and outside of it have constantly been engaged in the modern processes of cultural development. Within the circle of cultural development, the recently emerged cinematographic field is of specific interest. Armenian diasporic cinema coming into existence brought Armenian cinema to the global platform. The nuanced observation of the national and diasporic cinemas shows that these two cinemas comprise distinct identities. Their distinctiveness makes them part of international cultural production. The two cinemas are components of global culture and global cinema. Thus, considering diaspora Armenian cinema as part of global cinema, my analysis retreats from linear identification of diaspora Armenian films by seeking various directions. I focus on distinct diasporic filmmakers to uncover the ways in which they represent Armenia in their films. Armenian diasporic filmmakers' experience with Armenia generates new notions. Through analysis of specific films and contexts, I expose the heterogeneous character of the image of Armenia. Furtherly, the periodization of diaspora Armenian cinema into Soviet and post-Soviet allows identifying Soviet imagined (Sons of Sassoun (1975), Sarky Mouradian) and post-Soviet realistic images (Calendar (1993) Atom Egoyan) of Armenia. The realistic images continue to formulate their specific characteristics in contemporary

representations. The contemporary images of Armenia in films after 2010 show that Armenia still keeps its painful, problematic aspects while obtaining new negative ones (Grandmother's Tattoos (2011), Suzanne Khardalian). Thus, contemporary diasporic films come to accrue the deficient perception of Armenia exposing the inner problematic aspects.

**Masayuki Ishimoto** (Japan, Osaka)

THE ROLE AND CONNECTIONS OF ARMENIAN CATHOLICS  
AS A CROSSROAD OF CIVILIZATIONS IN THE 19TH CENTURY  
AND THE EARLY 20TH CENTURY

**Մասայուկի Իշիմոտո** (Ճապոնիա, Օսակա)

ՀԱՅ ԿԱԹՈՒԼԻԿՆԵՐԻ ԴԵՐՆ ՈՒ ԿԱՊԵՐԸ ՈՐՊԵՍ  
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԽԱՉՄԵՐՈՒԿ 19-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ  
ԵՎ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

**Масаяуки Ишимото** (Япония, Осака)

РОЛЬ И СВЯЗИ АРМЯН-КАТОЛИКОВ КАК ПЕРЕКРЕСТКА  
ЦИВИЛИЗАЦИЙ В XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

The purpose of this report is to reassess the historical role and connections that Armenian Catholicism played in shaping the future statehood of Armenia and its relations with surrounding regions during the 19th and early 20th centuries. The missionary endeavors of Catholic missionaries led to interactions not only within the Catholic community but also among Armenians, Georgians, and Russians from the early modern era.

Firstly, it is important to emphasize that Armenian Catholicism significantly contributed to the unification of Eastern and Western Armenians, as well as influencing the development and strain in relations between Armenians and the Russian Empire. Since the late 18th century, the monks of Echmiadzin had been striving to

revive the Catholicosate of Echmiadzin, considering the Istanbul Patriarchate as a hindrance to this goal. However, in the 1830s, the anti-Catholic stance adopted by the Istanbul Patriarchate fostered a consensus between Echmiadzin and the Istanbul Patriarchate to oppose Catholicism. In fact, when Catholicos Nerses Ashtaraketsi petitioned the Russian Empire after the Crimean War to restore relations between Echmiadzin and the Istanbul Patriarchate, the pretext was opposition to Catholicism.

Although Echmiadzin collaborated with the Russian Empire in opposing Catholicism, its primary objective was to enhance its influence over the Ottoman Empire through Echmiadzin. By the mid-19th century, disparities between them became apparent, particularly concerning the Vicar in Istanbul. When faced with opposition to the establishment of them from the Istanbul Patriarchate and the Ottoman Empire, Catholicos Kevork IV compromised by proposing to build a school in Istanbul. This was in response to the challenge by numerous Catholic schools in Istanbul. The conflict between Echmiadzin and the Russian Empire regarding the Vicar issue arose due to differing perspectives. Echmiadzin was content to cede control of school management to the Istanbul Patriarchate to compete with Catholic institutions and accommodate Ottoman interests.

As noted by Ishimoto (the author), Armenian Catholics in the Caucasus played a pivotal role in defining religious and ethnic boundaries between Armenians and Georgians. In the late 19th century, debates arose regarding the ambiguous affiliations of Armenian and Georgian Catholics. The Russian Empire favored Armenian Catholics, leading to tensions with Georgian Catholics influenced by Roman Catholicism. After 1905, the Russian Empire aimed to suppress Armenian nationalism by protecting Armenian Catholics from Armenian Church followers. Exacerbating tensions between Armenian and Georgian Catholics, instances occurred where Armenian Catholics sought conversion to the Armenian Church.

**Mikhail Ilchenko** (Germany, Leipzig)  
ON THE CUTTING EDGE OF MODERNITY:  
NEW PUBLIC PERCEPTIONS OF THE MODERNIST  
URBAN LEGACY IN ARMENIA

**Միխայիլ Իլչենկո** (Գերմանիա, Լայպցիգ)  
ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵԶՐԻՆ. ՄՈԴԵՐՆԻՍՏԱԿԱՆ  
ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ  
ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

**Михаил Ильченко** (Германия, Лейпциг)  
НА РУБЕЖЕ СОВРЕМЕННОСТИ: НОВЫЕ ОБЩЕСТВЕННЫЕ  
ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О МОДЕРНИСТСКОМ ГОРОДСКОМ  
НАСЛЕДИИ В АРМЕНИИ

Public debates around the architectural legacy of modernism that have unfolded in various parts of Eastern Europe and Central Asia over the last two decades, have directly addressed the hottest social issues concerning public memory, national and local identities. For many countries, modernist architecture became an important source and material for re-thinking the complicated recent past and for shaping new ways of representing national historical narratives.

For Armenian history and cultural identity, modernist architecture has quite remarkable role: in the interwar period modernist buildings in Armenia vividly expressed radical changes and modernization of urban space, which was especially visible in Yerevan, and in the 1960s and 1980s demonstrated one of the most outstanding regional versions of post-war modernism. However, despite the obvious social importance, symbolic meaning of modernist heritage in Armenia is still often underappreciated, and its study is mostly limited to the scope of specialized architectural or art history disciplines.

The paper explores the new ways of symbolic re-thinking the Armenian modernist urban heritage and its potential to represent

national cultural and historical symbols. The paper aims a) to trace the emergence and establishment of the new discourses and public activities that have developed around modernist urban legacy in Armenia in the recent time; and b) identify how those discourses and activities manifest and interpret Armenia's historical past and identity in local contexts and in a global scale. A special emphasis in the study will be placed on interpretations and representations of the Soviet past.

The paper presents the interim results of ongoing study that is based on the field work, including interviews and surveys, analysis of mass media and various archive sources.

**Mou Wang** (China, Beijing)  
ECOLOGICAL CIVILIZATION IN CHINA:  
FROM CONCEPT TO PRACTICE

**Մու Վան** (Չինաստան, Պեկին)  
ԷԿՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ  
ՉԻՆԱՍՏԱՆՈՒՄ. ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՊՐԱԿՏԻԿԱ

**Мой Ван** (Китай, Пекин)  
ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ В КИТАЕ.  
ОТ КОНЦЕПЦИИ К ПРАКТИКЕ

The article critically examines the considerable environmental challenges accompanying China's economic and social advancement, underlining the pressing necessity for initiatives geared towards ecological civilization. It proceeds to assess the trajectory of China's ecological civilization construction, offering insights into the varying characteristics observed across different regions. Additionally, the article delves into an exploration of strategies aimed at bolstering ecological civilization construction, drawing upon established practices while aligning with the objectives outlined in the United Nations' 2030 Agenda for Sustainable Development.

Throughout its analysis, the article underscores the significance of addressing environmental concerns as an integral component of sustainable development. By elucidating the multifaceted nature of China’s ecological challenges and highlighting regional nuances, it provides a nuanced understanding of the complexities involved in promoting ecological civilization. Moreover, by situating these efforts within the broader framework of international sustainability goals, the article advocates for a holistic approach that integrates global perspectives with local realities, thereby facilitating more effective and comprehensive strategies for advancing ecological civilization in China and beyond.

**Nona Shahnazaryan** (Armenia, Yerevan)

ARMENIA’S FRONTIERS: CONVERGENT BORDER ZONAS  
AS A LOCUS OF SYNCRETISM

**Նոնա Շահնազարյան** (Հայաստան, Երևան)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ. ԶՈՒԳԱՄԵՏ ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ  
ԳՈՏԻՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՍԻՆԿՐԵՏԻՑԻԶՄԻ ՎԱՅՐ

**Нона Шахназарян** (Армения, Ереван)

ГРАНИЦЫ АРМЕНИИ. КОНВЕРГЕНТНЫЕ ПРИГРАНИЧНЫЕ  
ЗОНЫ КАК ЛОКУС СИНКРЕТИЗМА

The border regions adjacent to Armenia and its neighboring countries have historically emerged as loci where diverse cultures converge. Notable examples include Karabakh-Syunik, Meghri, and the Lori province. These areas exhibit distinct cultural, physical, social, and linguistic landscapes, fostering hybrid identities and unique practices at the crossroads of cultures or civilizations.

This research focuses on interpreting the semantics of one such practice in areas where Armenians and Turkic peoples coexist-known as “kirvaluk.” In specialized literature, syncretic practices of this nature are often referred to as quasi-kinship relations, evolving over time into institutions of artificial kinship.

**Péter Récssei** (Hungary, Veszprém)

IMAGINED NATIONS – CULTURAL MEMORY OF THE CAUCASUS

**Պետեր Ռեկսեյի** (Հունգարիա, Վեշպրեմ)

ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՅԿԱՆ ԱԶԳԵՐ – ԿՈՎԿԱՍԻ

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ

**Петер Рексеи** (Венгрия, Везпрем)

ВООБРАЖАЕМЫЕ НАЦИИ – КУЛЬТУРНАЯ ПАМЯТЬ КАВКАЗА

The aim of this essay is to present the national development of the Christian and Muslim peoples of the Caucasus, using Russian literary works as sources and the travel diaries of Western travellers. Inspired by Benedict Anderson's theoretical concept of the imagined community's method, the works presented will be analysed from the perspective of an outside observer. The analysis will seek to identify the specificities, identities and differences that can be observed in the characterisation of the peoples. In other words, we want to provide an insight into the national characteristics and characters of the past and/or present that are visible from the outside and important to the external observer, and which have been dominant both in the more scientific/informative trajectories and in the world of imagination that has defined literature. Our hypothesis is that national development in the Caucasus was stimulated by the Russian conquest, regardless of the zeitgeist. In addition to Western European travel writers (Adam Olearius, Baron August von Haxthausen, Robert Ker Porter), we use travel literature by Hungarian authors (Mór Déchy) and Russian literature (Alexander Pushkin, Lev Tolstoy, Mikhail Lermontov), and interpret them by working through a theoretical concept.

Research questions:

How did Russian literature and travellers of different nations describe the Caucasus region and its peoples? Did they make distinctions based on ethnic groups?

2. What characteristics - cultural, religious, economic, lifestyle - can be observed in the nascent nations?

3. Can the sources reveal possible stages in the evolution of Christian and Muslim peoples into nations? Are there any differences due to religious identity? If so, from where can it be traced?

4. Is the national development of the Caucasus peoples in the 19th century and the first third of the 20th century different or similar according to the sources?

5. To what extent are the Caucasian nations as imagined communities a construct of Tsarist Russia and to what extent of the Soviet Union?

**Seyyed Hosein Tabatabaei** (Iran, Tehran)

THE ROLE OF ARMENIANS IN THE MODERNIZATION  
OF IRANIAN ART

**Սեյյեդ Հոսեյն Թաթաթաբայի** (Իրան, Թեհրան)

ՀԱՅԵՐԻ ԴԵՐԸ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏԻ  
ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

**Сейед Хосейн Табатабаи** (Иран, Тегеран)

РОЛЬ АРМЯН В МОДЕРНИЗАЦИИ ИРАНСКОГО ИСКУССТВА

The Armenian community of Iran, which was affected by the process of modernization of the Caucasus in the early 20th century and raised prominent figures in various artistic fields such as music, painting, theater and cinema, has an undeniable role in the process of artistic modernism in Iran.

In this article, influential Armenian figures in Iranian modern art are analyzed by different artistic disciplines and their effects on Iranian artistic society.



**Shinnosuke Matsui** (Japan, Miyazaki)  
THE INFLUENCE OF ARMENIAN TRADITIONAL WEAVING TECHNIQUES ON THE MODE- “TROMPE-L’OEIL SWEATER”  
BY SCHIAPARELLI

**Շիննոսուկե Մացուի** (Ճապոնիա, Միյազակի)  
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԳՈՐԾՎԱԾՔԻ ՏԵԽՆԻԿԱՅԻ  
ԱՂԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԿԻԱՊԱՐԵԼԼԻ  
«TROMPE-L’OEIL ԳՈՐԾՎԱԾՔԻ» ՎՐԱ

**Шинносукэ Мацуи** (Япония, Миязаки)  
ВЛИЯНИЕ АРМЯНСКИХ ТРАДИЦИОННЫХ ТЕХНИК  
ТКАЧЕСТВА НА МОДУ –  
«СВИТЕР-TROMPE-L’OEIL» СКИАПАРЕЛЛИ

This presentation examines the role of Armenian women refugees in Paris in the “Trompe-l’oeil Sweater”, manufactured at the international debut of Italian fashion designer Elsa Schiaparelli, in the first half of the 20th century, from the perspective of Armenian immigration studies. We approach the “Armenian knitting” project from the perspective of both Schiaparelli and the Armenian women, and analyze why Schiaparelli was successful in Trompe-l’oeil Sweater and what Trompe-l’oeil and “Armenian knitting” meant to both the Armenians and Schiaparelli. The following is a discussion from the standpoint of both Schiaparelli and the Armenians.

First, we explain the life of Schiaparelli, from her childhood upbringing, which greatly influenced her style, to her encounters with Armenians and her worldwide success, and then confirm the situation of Armenian refugees who came to France in the 1920s. Then, we analyze and discuss Schiaparelli’s focus, the knitting techniques of the Armenian women refugees, their history, the state of transmission, and the meaning of these techniques.

For Schiaparelli, “Armenian knitting” was only the technique and means necessary to realize her innovative ideas. However, it

could only be commercialized and made available by Armenians women who knew how to knit with advanced techniques. Moreover, the presence of many Armenian women refugees in Paris made it possible to secure the number of people needed to fulfill large orders, and the Armenians' work ethic and willingness to work long hours were essential.

On the other hand, for the Armenian refugees, it was a form of domestic work that allowed them to make use of the sewing techniques they had learned in refugee camps and orphanages in the Middle East, and they considered it a means of earning a living for the time being. In other words, neither Schiaparelli nor the Armenian women were conscious of representing Armenian culture in “Armenian” knitting.

**Tessa Savvidis** (Hofmann) (Germany, Berlin)  
REFLECTIONS ON ARMENIA AS A CROSSROAD  
OF CIVILIZATIONS

**Թեսսա Սավվիդիս** (Հոֆման) (Գերմանիա, Բեռլին)  
ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ՝ ՈՐՊԵՍ  
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽԱՉՄԵՐՈՒԿ

**Тесса Саввидис** (Хофманн) (Германия, Берлин)  
РАЗМЫШЛЕНИЯ ОБ АРМЕНИИ КАК  
ПЕРЕКРЕСТКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЙ

This conference aims to explore Armenia's role as a meeting place and crossroad of civilizations. The answer can only be complex, because the realities under which cultural exchange or influence take place are highly diverse and complicated.

In my contribution I start from the difficulties to define the term Armenia, both as a settlement area and a state: In the course of only 108 years, the Armenian settlement area was reduced by nine

tenths as a result of repeated genocidal crimes against its Armenian inhabitants. At the same time, the South Caucasian remnants of the Armenian settlement area achieved an extraordinary ethnic homogeneity. Can such a small country play an active cultural role? Looking at the Central European states of Belgium and the Netherlands, which are each as large or small as the present-day Republic of Armenia, the answer is: in principle, yes. The prerequisites would be favorable geopolitical conditions, peaceful, reliable neighbors, favorable transport links, as in the case of Belgium and the Netherlands, their location on the North Sea. In the case of Armenia, none of this is given.

The expression “crossroads of civilizations” or cultures refers to the ancient, especially the late antique cultural situation in Armenia, when trade routes over land were of great importance and Armenia was contested by rival regional hegemonic powers due to its central location between the neighbouring highlands of Iran and Anatolia. This period saw the Christianization of the Armenian nobility of the originally Parthian Arshakuni dynasty in 301 (according to Armenian tradition) and, a century later, the permanent consolidation of the Christian faith as a popular religion thanks to the achievements of Mesrop Mashtots, whose Armenian alphabet and subsequent biblical translation was not only the second oldest translation of the Holy Scriptures into a national language after Wulfila’s biblical translation into Gothic in the middle of the 4th century, but also became a model of successful missionary work in its international significance. Under the Macedonian - an Armenian - dynasty in Byzantium, Mesrop’s creation of the alphabet served as a model for the Byzantine Slavic mission.

The Islamization of the Middle East from the 7th century onwards, the Seljuk invasion of Asia Minor in the 11th century and the devastating wars in the following centuries caused the increasing isolation of the Armenian Highlands and their growing backwardness.

At the beginning of the modern era, the cultural initiative passed to the Armenian diaspora and its networks based primarily on international trade. In this context, I mention the emergence and spread of Armenian book printing as a particular cultural achievement. Like the Armenian education system, it served the Enlightenment and national revival or rebirth (*veradznund, zartonk*). In other words, book printing and education, along with Mesrop's early Bible translation, were primarily intended to serve the Armenians. These were cultural achievements that were inspired from the outside but were directed inwards.

This Christian Armenian cultural heritage, which had shaped the Armenian collective sense of identity for centuries, is now under serious threat, especially in the areas no longer inhabited by Armenians, which means that there is a considerable need for documentation and protection, in collaboration with Armenia's international ties and her diaspora.

**Vilen Mnatsakanyan** (Armenia, Yerevan)  
ARMENIA'S STRATEGIC ROLE IN REGIONAL ECONOMIC  
DYNAMICS: A BRIDGE BETWEEN NORTH AND SOUTH,  
EAST AND WEST

**Վիլեն Մնացականյան** (Հայաստան, Երևան)  
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ԴԵՐԸ  
ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴԻՆԱՄԻԿԱՅԻ ՄԵՋ.  
ԿԱՍՈՒՐՋ ՀՅՈՒՍԻՍԻ ԵՎ ՀԱՐԱՎԻ,  
ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՎ ԱՐԵՎՍՈՒՏՔԻ ՄԻՋԵՎ

**Вилен Мнацаканян** (Армения, Ереван)  
СТРАТЕГИЧЕСКАЯ РОЛЬ АРМЕНИИ В РЕГИОНАЛЬНОЙ  
ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДИНАМИКЕ. МОСТ МЕЖДУ СЕВЕРОМ  
И ЮГОМ, ВОСТОКОМ И ЗАПАДОМ

Armenia, situated at the crossroads of the South Caucasus, holds a pivotal role in the region's economic landscape. Its strategic location as a bridge between the Gulf and the Black Sea makes it a crucial hub for trade and connectivity, influencing global and regional transport roadways. Serving as a vital link in the road from south to north, Armenia facilitates the movement of goods, fostering trade between the Gulf and the Black Sea amid evolving global trade routes. The country's membership in the Eurasian Economic Union (EAEU) strengthens economic ties within the region, promoting collaboration and mutual development. Armenia's close economic and political relations with Iran further enhance its regional importance, opening avenues for economic cooperation and growth. In recent years, Armenia has actively diversified its economic partnerships, signaling a shift toward a more globally connected economy. Notably, Armenia has developed economic relations with India, exploring opportunities for trade and collaboration with one of the world's fastest-growing economies. Additionally, burgeoning economic ties

with China mark a significant milestone, with China becoming one of Armenia's most important trade partners. The United Arab Emirates (UAE) has emerged as a notable investor, solidifying its position as one of the first investors in Armenia and becoming the second main export partner in 2023. This underscores the growing interest of Gulf countries in the region and highlights the increasing economic interdependence between Armenia and the UAE, fostering mutual growth and development.

In conclusion, Armenia's economic reality is intricately linked to its strategic location, making it a key player in the transformation of global trade routes. Its membership in the EAEU and close ties with Iran, India, China, and the UAE positions Armenia as a central figure in the economic dynamics of the region. As the country navigates these complex networks, its ability to leverage its strategic position will likely play a crucial role in shaping its economic future and contributing to the broader regional economic landscape.

**Wei Fu** (China, Beijing)

RURAL INDUSTRY AND CHINESE PATH TO MODERNIZATION

**Վեյ Ֆու** (Չինաստան, Պեկին)

ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ  
ԵՎ ՉԻՆԱԿԱՆ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՅՄԱՆ ՈՒՂԻՆ

**Вэй Фу** (Китай, Пекин)

СЕЛЬСКАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ И КИТАЙСКИЙ ПУТЬ  
К МОДЕРНИЗАЦИИ

The rural industry and the urban-rural relationship in China are important manifestations of the Chinese path to modernization. Since the introduction of reforms and opening-up policies, China's rural society has displayed a robust developmental vitality, marked by diverse rural industries. This dynamic has significantly propelled China's economic transformation and the development of urban-rural communities. Rural industries are the outcomes of a series of policies and social structural factors, representing typical interpersonal relationship patterns and behavioral concepts in Chinese society.

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ  
«ԳԵՂԱՐԴ» ԳԻՏԱՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ  
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ  
«ՕՐԲԵԼԻ» ԿԵՆՏՐՈՆ**

**Միջազգային գիտաժողով**

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՈՐՊԵՍ  
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԽԱՉՄԵՐՈՒԿ.  
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ  
ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

**28-30 մարտի, 2024 թ., Երևան**

**ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՅԹՆԵՐ**

Տպագրվել է «Ոսկան Երևանցի» տպագրատանը